

Van adoptiekip tot duurzame stadswijk

Natuur- en milieueducatie in de praktijk

F.B. Hubeek
F.A. Geerling-Eiff
S.M.A. van der Kroon
J. Vader
A.E.J. Wals

r a p p o r t e n

Wot

Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu

Van adoptie tot duurzame stadswijk

De inhoudelijke kwaliteit van dit rapport is beoordeeld door Krijn Poppe, LEI
Het rapport is geaccepteerd door Karin Sollart en Birgit Elands, opdrachtgever namens de
unit Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu.

De reeks 'Rapporten' bevat onderzoeksresultaten van uitvoerende organisaties die voor de unit
Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu opdrachten hebben uitgevoerd.

WOT-rapport 18 is het resultaat van een onderzoeksopdracht van het Milieu- en Natuurplanbureau
(MNP) en de WOT Natuur & Milieu aan het LEI en de Social Sciences Group van Wageningen UR.
Dit onderzoeksrapport draagt bij aan de kennis die verwerkt wordt in meer beleidsgerichte
publicaties zoals de Natuurbalans, (thematische) verkenningen en quick scans. Het rapport is
geen MNP-product.

Van adoptiekip tot duurzame stadswijk

Natuur- en milieueducatie in de praktijk

F.B. Hubeek

F.A. Geerling-Eiff

S.M.A. van der Kroon

J. Vader

A.E.J. Wals

Rapport 18

Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu

Wageningen, april 2006

Referaat

F.B. Hubeek, F.A. Geerling-Eiff, S.M.A. van der Kroon, J. Vader en A.E.J. Wals, 2006. *Van adoptiekip tot duurzame stadswijk; Natuur- en milieueducatie in de praktijk*. Wageningen, Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, Rapport 18. 90 blz. 3 fig.; 5 tab.; 28 ref.; 3 bijl.

In dit rapport worden de resultaten gepresenteerd van een praktijkstudie naar instrumenten voor natuur- en milieueducatie (NME), gericht op duurzame ontwikkeling in de samenleving. Twee benaderingen staan centraal in het onderzoek: de instrumentele en de emancipatoire benadering. Met de methode van casebeschrijving (*casewriting*) worden vier cases, 'Adopteer een Kip', 'Duurzame Wijk', 'Den Hâneker' en 'Het Verhaal van de Heuvelrug' geanalyseerd. De studie richt zich concreet op de werking van NME-instrumenten in de praktijk, de sturingsmogelijkheden voor beleid om draagvlak en gedrag van burgers voor duurzame ontwikkeling te beïnvloeden en welke rol kennis hierbij heeft.

Trefwoorden: natuur- en milieueducatie (NME), instrumenteel, emancipatoir, gedrag, duurzame ontwikkeling en casebeschrijving.

Abstract

F.B. Hubeek, F.A. Geerling-Eiff, S.M.A. van der Kroon, J. Vader en A.E.J. Wals, 2006. *From adopting a chicken to a sustainable urban neighbourhood; practices of environmental education for sustainability*. Wageningen, Statutory Research Tasks Unit for Nature and the Environment. Rapport 18. 90 p. 3 fig.; 5 tab.; 28 ref.; 3 annexes

The report presents the results of a study of the practical use of instruments for environmental education (EE) to promote sustainable development in society. The study focused on two approaches: the instrumental approach and the emancipatory approach. The report uses the 'casewriting' method to analyse four projects: 'Adopt a Chicken', 'Sustainable Urban Districts', 'Den Hâneker' and 'The Story of the Heuvelrug Region'. It concentrates on (1) the way EE instruments work in practice; (2) opportunities for policymakers to influence public support and citizens' behaviour to promote sustainable development and (3) the role of knowledge in this process.

Key words: Environmental Education, instrumental approach, emancipatory approach, behaviour, sustainable development, casewriting

ISSN 1871-028X

©2006 **Landbouw-Economisch Instituut**

Postbus 29703, 2502 LS Den Haag

Tel: (070) 335 83 30; fax: (070) 361 56 24; e-mail: informatie.lei@wur.nl

Wageningen Universiteit - Social Sciences Group

Leerstoelgroep Educatie en competentiestudies

Postbus 8130, 6700 EW Wageningen

Tel: (0317) 48 43 43; Fax: (0317) 42 49 88 e-mail: office.edu@wur.nl

De reeks 'Rapporten' is een uitgave van de unit Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, onderdeel van Wageningen UR. Dit rapport is verkrijgbaar bij het secretariaat. Het rapport is ook te downloaden via www.wotnatuurenmilieu.wur.nl.

Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu Postbus 47, 6700 AA Wageningen

Tel: (0317) 47 78 44; Fax: (0317) 42 49 88; e-mail: info.wnm@wur.nl; Internet: www.wotnatuurenmilieu.wur.nl

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. De uitgever aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Inhoud

Samenvatting	7
Summary	11
1 Inleiding	15
1.1 Doelstelling	15
1.2 Onderzoeksvragen	15
1.3 Aanpak	16
1.3.1 Twee educatieve benaderingen	16
1.3.2 Casebeschrijving	16
1.3.3 Theoretisch kader	17
1.3.4 Data-verzameling en analyse	17
1.4 Leeswijzer	18
2 Theoretisch kader	19
2.1 Inleiding	19
2.2 Natuur- en milieueducatie (NME)	19
2.2.1 Wat is NME?	19
2.2.2 Beknopt historisch perspectief	20
2.2.3 Doel- en taakstellingen in het beleid	21
2.3 Verklaring van gedrag	22
2.4 Medeverantwoordelijkheid: draagvlak en drijfveren	26
2.5 Beleidsinstrumenten voor gedragsverandering	27
2.5.1 Verschillende overheidsrollen en –doelen	28
2.5.2 Het beleidsinstrumentarium	28
2.5.3 Gedragsverandering via instrumentele communicatie	30
2.5.4 Leren via interactieve of emancipatoire communicatie	31
2.6 Verklaring van gedrag: de instrumentele tegenover de emancipatoire benadering geplaatst	32
2.7 Synthese van het conceptueel kader en relatie met empirische hoofdstukken	34
2.8 Tot slot	35
3 Adopteer een Kip	37
3.1 Aanloop en doelstelling	37
3.2 Aanpak en ontwikkeling	38
3.3 Tastbare resultaten	39
3.4 Effecten	40
3.5 Kritische succesfactoren	41
4 Duurzame Wijk	43
4.1 Aanloop en doelstelling	43
4.2 Aanpak en ontwikkeling	44
4.3 Tastbare resultaten	46
4.3.1 Resultaten in Rotterdam	46
4.3.2 Resultaten in Den Haag	47
4.4 Effecten	47

4.4.1	Effecten project op de wijkbewoners in Rotterdam	48
4.4.2	Effecten project op beleid in Rotterdam	49
4.4.3	Effecten project op de wijkbewoners in Den Haag	49
4.4.4	Effecten op beleid in Den Haag	50
4.5	Kritische succesfactoren	50
5	Den Hâneker	53
5.1	Aanloop en doelstelling	53
5.2	Aanpak en ontwikkeling	54
5.3	Tastbare resultaten	55
5.4	Effecten	55
5.5	Kritische succesfactoren	56
6	Het Verhaal van de Heuvelrug	57
6.1	Aanloop en doelstelling	57
6.2	Aanpak en ontwikkeling	58
6.3	Tastbare resultaten	60
6.4	Effecten van het project	60
6.5	Kritische succesfactoren	61
7	Analyse van de cases	63
7.1	Succesfactoren van NME in de vier cases	63
7.1.1	Adopteer een Kip	63
7.1.2	Duurzame Wijk	64
7.1.3	Den Hâneker	64
7.1.4	Het Verhaal van de Heuvelrug	65
7.2	De interactie met stakeholders	65
7.2.1	Adopteer een Kip	65
7.2.2	Duurzame Wijk	66
7.2.3	Den Hâneker	66
7.2.4	Het Verhaal van de Heuvelrug	67
7.3	Krachtenveld omgeving	67
7.3.1	Adopteer een Kip	67
7.3.2	Duurzame wijk	68
7.3.3	Den Hâneker	68
7.3.4	Het verhaal van de Heuvelrug	68
8	Conclusies en aanbevelingen	69
8.1	Beantwoording onderzoeksvraag 1	69
8.2	Beantwoording onderzoeksvraag 2	72
8.3	Beantwoording onderzoeksvraag 3	74
8.4	Aanbevelingen	75
	Literatuur	77
Bijlage 1	Casebeschrijving	79
Bijlage 2	Secundaire bronnen casebeschrijvingen	85
Bijlage 3	Lijst geïnterviewden	89

Samenvatting

Duurzame ontwikkeling staat hoog op de beleidsagenda. Natuur- en milieueducatie (NME) is een communicatieve beleidsbenadering om duurzame ontwikkeling in de maatschappij te stimuleren. Het Milieu- en Natuurplanbureau (MNP) heeft in een eerder onderzoek (Sollart, 2005) de effectiviteit van NME-beleid bestudeerd. Het blijkt dat relatief weinig kennis voorhanden is over de werking van educatieve instrumenten die gericht zijn op een duurzame ontwikkeling in de samenleving. In opdracht van MNP is in dit onderzoek naar NME in de praktijk gekeken. In dit rapport zijn de resultaten van het onderzoek 'Van Adoptiekip tot duurzame stadswijk' beschreven. Er is gekeken naar educatieve instrumenten gericht op het verduurzamen van gedrag bij burgers. Natuur- en milieueducatie staat hierbij centraal. In dit rapport wordt een antwoord gegeven op de volgende onderzoeksvragen:

- 1 Hoe werken verschillende benaderingen van NME in het proces van duurzame ontwikkeling? Wat voor betekenis is te geven aan deze educatieve benaderingen in het proces van duurzame ontwikkeling? Hoe kan deze vorm van sturing sterker en / of beter worden ingezet?
- 2 Hoe werkt de interactie tussen beleid en burgers en hoe kan aan duurzame ontwikkeling effectiever worden bijgedragen?
- 3 Welke rol speelt kennis bij NME?

In dit onderzoek worden twee benaderingen voor NME bestudeerd: de instrumentele en de emancipatoire benadering. De twee benaderingen worden beschouwd als uitersten. Bij de instrumentele benadering wordt ervan uitgegaan dat gedrag stuurbaar is; daarbij worden van te voren concrete doelen voor gewenst gedrag geformuleerd. De doelgroep wordt hierbij beschouwd als een passieve ontvanger. Zo streeft Platform Biologica bijvoorbeeld in de case Adopteer een Kip (AeK) naar meer bewustwording en draagvlak voor de biologische pluimveehouderij onder burgers.

De emancipatoire benadering beschouwt de doelgroep als een actieve gesprekspartner met wie gezamenlijk doelstellingen worden geformuleerd. Concrete doelstellingen en de wijze waarop deze bereikt kunnen worden staan niet van te voren vast. Sociale leerprocessen en interactie zijn hierbij centrale begrippen. In de case 'Duurzame Wijk' bijvoorbeeld wordt de doelstelling breed geformuleerd: 'het bereiken van meer duurzaamheid of leefbaarheid in de wijk'. Gaandeweg het project zijn concrete activiteiten, gericht op leefbaarheid, in samenspraak met de bewoners ontworpen.

Naast deze twee cases worden in deze studie nog twee cases bestudeerd, namelijk 'Den Hâneker' en 'Het verhaal van de Heuvelrug'. Beide cases laten een mix van de twee educatieve benaderingen zien.

In het theoretisch kader (hoofdstuk 2) wordt aan de hand van literatuuronderzoek gesteld dat gedragsverandering een complex proces is. NME is één van de factoren die verandering naar een duurzaam gedrag beoogt. NME wordt gezien als een instrument voor het duurzaamheidsbeleid via het pad van sociale leerprocessen, competentieontwikkeling en participatie. Daarnaast wordt NME gezien als een beleidsinstrument om draagvlak te creëren voor (lokaal) natuur- en milieubeleid. Het theoretisch kader, dat ingaat op beide educatieve benaderingen en op verklaringen van gedrag, heeft als onderzoeksbril gefunctioneerd voor de vier casebeschrijvingen.

De actie 'Adopteer een Kip' is erop gericht bij burgers de bekendheid met en het draagvlak voor biologische pluimveehouders te vergroten. Burgers kunnen een kip adopteren. In ruil daarvoor krijgt een adoptant eierbonnen, waarmee in de natuurwinkel eco-eieren afgehaald kunnen worden. Daarnaast krijgt een adoptant toegang tot allerlei speelse en informatieve websites en kan de adoptant met familie op bezoek gaan bij een biologische boerderij. Enkele succesfactoren van deze actie (met een instrumentele benadering) worden toegeschreven aan het ludieke karakter, de eierbonnen die prijs en product ontkoppelen, de status van Platform Biologica, de ambassadeur boer Donkers en de lage participatiedrempel. De introductie van de actie heeft bovendien plaatsgevonden in een tijd dat de pluimveehouderij onder druk stond vanwege een crisissituatie. Bovendien was er op dat moment veel media aandacht voor de sector. Burgers voelden dat ze op een eenvoudige wijze een steentje konden bijdragen.

Het project 'Duurzame Wijk' is opgestart met als doel om samen met wijkbewoners te werken aan duurzaamheid in enkele wijken van Rotterdam en Den Haag en om een methode te ontwikkelen voor bewonersparticipatie rond duurzaamheid. Onder het kopje 'leefbaarheid' zijn diverse activiteiten in de wijk ontwikkeld, uitgevoerd en vervolgd. Een belangrijke succesfactor was dat met deze emancipatoire benadering is aangesloten op de belevingswereld, leefstijlen en eigen belangen van de wijkbewoners. Zij werden geprikkeld om zelf actie te ondernemen en zichzelf medeverantwoordelijk te voelen. Voor de betrokkenheid van wijkbewoners speelde vertrouwen een grote rol en was het zicht op korte termijn resultaten van belang. Minstens zo belangrijk voor het succes van dit project in termen van draagvlak en continuïteit was het reeds eerder en tijdens het project opgebouwde netwerk van betrokken partijen en bewoners

De agrarische natuur- en landschapvereniging 'Den Hâneker' is primair opgericht ter behoud van agrarische natuur en de instelling van het beheer ervan. Om deze primaire doelstelling te ondersteunen is NME onderdeel van haar activiteiten. Er worden cursussen gegeven, er is een website, foldermateriaal, een film en een magazine beschikbaar en er zijn boekjes en lespakketten. Met haar meer dan 1000 leden heeft 'Den Hâneker' in de loop der jaren een stempel op de gebiedsinrichting gedrukt. Het succes van deze vereniging wordt toegeschreven aan:

- Een proactieve houding in plaats van een defensieve houding;
- Het brede doelbereik, dat zichzelf vertaald ziet in de brede vertegenwoordiging van burgers, agrariërs en ondernemers;
- De ondersteunende rol ten opzichte van leden;
- De goed geïnformeerde en gemotiveerde voortrekkers die de kennis binnen de vereniging op peil houden.

Het project 'Het verhaal van de Heuvelrug' heeft als doelstelling het verbinden van natuurgebieden van de Heuvelrug, onder andere door middel van ecoducten. Om 'ontsnippering' interregionaal haalbaar te maken zijn bewustwording, samenwerking en draagvlak nodig van alle belanghebbenden in de regio. Er zijn vier deelprojecten uitgevoerd voor de vier doelgroepen: vrijwilligers, bestuurders, scholieren en recreanten. Met behulp van cursussen, veldexcursies, educatiemateriaal, een fietsrouteboekje en een symposium zijn een aantal resultaten geboekt. Zo heeft het verhaal van de Heuvelrug brede bekendheid gekregen, zijn bestuurders en vrijwilligers goed geïnformeerd geraakt om het verhaal te vertellen en te verdedigen en is er over de eigen gemeentegrenzen heen naar het probleem en naar mogelijke oplossingen gekeken. De samenwerking tussen vrijwilligers en gemeenten is gegroeid. Als succesfactoren zijn aangemerkt:

- de constructieve samenwerking tussen de acht organisaties die de deelprojecten hebben ontwikkeld;
- de goede kwaliteit van informatie;
- de persoonlijke benadering van de doelgroepen door de organisatie;
- de grote hoeveelheid aandacht in de media.

De cases zijn op zichzelf rijk aan informatie over de werkwijze van de educatieve benaderingen, het interactieproces tussen burgers en beleid en de rol van kennis. Wat betreft de eerste onderzoeksvraag (de werking van de educatieve benaderingen) wordt geconcludeerd dat de twee educatieve benaderingen elkaar in hun betekenis kunnen versterken. Waar de instrumentele benadering vooral kennis over en bewustwording van een natuur- of milieuprobleem vergroot, geldt dat de emancipatoire benadering vooral met betrekking tot draagvlak op meer lange termijn veranderingen doelt. Steeds moet gezocht moet worden naar een optimale mix van NME-instrumenten. Gebleken is dat de emancipatoire benadering meer geschikt is voor een kleine en smalle doelgroep en vooral oplossingsgericht is. De kans op betrokkenheid voor een langere termijn is hoger wanneer burgers op relatief korte termijn resultaten zien van hun inzet. De betrokkenheid van actoren wordt vergroot wanneer een project aansluit bij de directe leefomgeving van de doelgroep. Doordat doelen en activiteiten in samenspraak worden vastgesteld is de kans op benutting van de resultaten relatief hoog. Een belangrijke voorwaarde is dat wordt aangesloten op het kennisniveau van de doelgroep. Het gaandeweg het proces formuleren van doelen vraagt om een meer kwalitatieve evaluatie. Het zal daarbij meer gaan om het halen van procesdoelen dan om concrete eindresultaten.

Bij de werking van de instrumentele benadering blijkt in tegenstelling tot de emancipatoire benadering dat een grote en brede doelgroep bereikbaar is en dat het doel probleemgericht is. De cases laten zien dat aansluiting op actuele trends de betrokkenheid vergroot en dat timing van belang is voor de impact bij de doelgroep. Het vooraf formuleren van concrete doelen maakt kwantitatieve evaluatie en dus verantwoording van middelen mogelijk.

Bij de beantwoording van de tweede onderzoeksvraag (interactie tussen beleid en burgers) komt de complementaire waarde van de instrumentele en de emancipatoire benaderingen eveneens naar voren. Het is voor de overheid allereerst van belang inzicht te krijgen in het type probleem, variërend van 'korte termijn gericht op gedragsverandering' tot 'lange termijn gerichte levensstijlaanpassing'. Vervolgens dienen de best passende veranderingsprocessen gekozen te worden, van instrumenteel tot emancipatoir. Deze keuze bepaalt het toe te passen monitoring- en evaluatie-arrangement. Het instrumentele proces kent een daarbij behorend en vaak bekend instrumenteel M&E-systeem. Voor het M&E-systeem passend bij een emancipatoire benadering dienen bijbehorende procesindicatoren ontwikkeld te worden.

De derde onderzoeksvraag (de rol van kennis) behelst de vraag in hoeverre kennis of een gebrek daaraan, een rol speelt bij het maken van afwegingen om tot gedragsaanpassingen over te gaan. Kennis is niet de enige factor die van invloed is op bewustwordings- en gedragsprocessen. Wederom wordt gesteld dat kennis moet aansluiten bij de cognitieve en sociale relaties van actoren. In de instrumentele benadering vindt vooral overdracht plaats van expliciete kennis en dit heeft vooral een korte termijn effect. De emancipatoire benadering maakt de uitwisseling van impliciete kennis meer mogelijk en kan een lange termijn effect met zich meebrengen.

Tot slot worden enkele aanbevelingen gedaan. In het kader van het LNV adagio van 'zorgen voor...' naar 'zorgen dat...' zou de burger meer ruimte moeten krijgen om aan de eigen verantwoordelijkheid invulling te geven. Dit vraagt om meer ruimte voor de emancipatoire benadering, vooral op gemeentelijk en wijkniveau. Ten tweede worden de mogelijkheden om NME in te zetten begrensd door de bestuurlijke ruimte; Wordt NME door beleidsmakers gezien als een zelfstandig beleid of als ondersteunend instrument voor meerdere beleidsdoelen? De grenzen van deze bestuurlijke ruimte en de mogelijkheden van NME zouden in kaart moeten worden gebracht om de effectiviteit van de benaderingen en de verantwoording van de bestede middelen te verbeteren.

Summary

Sustainable development is currently a major issue on the policy agenda. One communicative policy approach to promote sustainable development in society is environmental education (EE). The effectiveness of existing EE policies was examined by the Netherlands Environmental Assessment Agency (MNP) in a previous study (Sollart, 2005), which found that little information was available about the way educational instruments aimed at sustainable development in society work in practice. The MNP therefore commissioned the present research project to examine current EE practice. This report presents the results of the project, entitled 'From "Adopt a Chicken" to "Sustainable Urban Districts"'. We have examined educational instruments that try to get citizens to adopt more sustainable behaviour, focusing on EE. The report answers the following questions:

- 1 How do the various EE approaches function in the process of sustainable development? What significance do these educational approaches have for the process of sustainable development? How can the use of these instruments be reinforced and/or improved?
- 2 How does the interaction between policymakers and citizens work and how can more effective contributions be made to sustainable development?
- 3 What role does knowledge play in EE?

The research project studied two approaches to EE: the instrumental and the emancipatory approach, which are seen as the two extremes of a continuum. The instrumental approach assumes that behaviour can be influenced. It starts by formulating specific goals in terms of preferred behaviour, and regards the target group as a passive 'receiver'. An example of this approach is the attempt by the Dutch *Platform Biologica* organisation to stimulate awareness and public support for organic poultry farming with their campaign called 'Adopt a Chicken'.

The emancipatory approach, by contrast, tries to engage the target group in an active dialogue to establish joint objectives. In other words, the specific objectives and the ways to achieve these are not established beforehand. Key issues in this approach are social learning processes and interaction. The 'Sustainable Urban Districts' project, for instance, had the very broadly defined objective of 'achieving greater sustainability or liveability in urban districts'. As the project progressed, specific activities to promote liveability were designed in consultation with residents.

In addition to these two projects, the present study examined two further projects, entitled 'Den Hâneker' and 'The Story of the Heuvelrug Region', which used a mixture of these two educational approaches.

Chapter 2 provides a theoretical framework, based on literature studies, showing that behavioural change is a complex process. EE is one of the instruments used to achieve more sustainable behaviour, and is seen as an instrument that can support sustainability policies through social learning processes, competence development and participation. In addition, EE is seen as a policy instrument to help create public support for local policies on nature and the environment. This theoretical framework, which relates to both the educational approaches as well as to explanations for people's behaviour, was used as the point of departure for the four case studies.

The campaign entitled 'Adopt a Chicken' intends to stimulate public awareness and support for organic poultry farming, by allowing citizens to adopt a chicken. In exchange, adopters

receive egg tokens, which they can trade in for eco-eggs at organic shops. They are also given access to entertaining and informative websites and can take their families on visits to organic farms. The success of this campaign (which uses an instrumental approach) has been attributed to factors like its playful nature, the egg tokens which disconnect price and product, the highly respected status of the Platform Biologica organisation, the activities of one organic farmer who acts as an ambassador for the campaign and the fact that it was made very easy to participate in the campaign. Another factor contributing to the campaign's success was that its introduction occurred at a time when poultry farming was going through a period of crisis and was receiving much media attention. Civilians felt that the campaign offered them an easy opportunity to do some good.

The 'Sustainable Urban Districts' project was initiated to engage residents of certain districts in the cities of Rotterdam and The Hague in a joint project to improve the ecological sustainability of the districts, and to develop a method to achieve resident participation in sustainability projects. Using the term liveability as a motto, various activities were developed, implemented and followed up in the districts involved. An important factor contributing to the success of the campaign was that this emancipatory approach ensured that the campaign tied in with the perceptions, lifestyles and interests of the residents, who were stimulated to take action and share the responsibility for the campaign. Important aspects in achieving the residents' involvement were trust and the promise of short-term results, while a major factor in terms of public support and continuity was the network of residents and other parties involved that was created before and during the actual project.

The 'Den Hâneker' agri-environmental association was founded with the primary aim of conserving and managing natural landscape elements in farming areas. The association uses EE to support this primary objective; it organises courses, maintains a website and offers brochures, a video, a magazine, booklets and course materials. The association has over 1000 members and has over the years managed to influence the region's planning decisions. Its success has been attributed to:

- a proactive rather than defensive attitude;
- its broad appeal, which is reflected in the wide representation of civilians, farmers and the business community among its members;
- the support it provides to its members;
- some well-informed and highly motivated members who encourage the others and ensure that up-to-date knowledge is available within the association.

The objective of the project entitled 'The Story of the Heuvelrug Region' is to create eco-corridors between the various nature areas in the Utrechtse Heuvelrug region (the hilly part of the province of Utrecht in the centre of the Netherlands), for instance by means of green bridges. This process of interregional 'de-fragmentation' can only be achieved through creating awareness, collaboration and support among all stakeholders in the region. Four educational subprojects have been implemented, each aimed at one of the four specific target groups: volunteers, administrative officials, students and recreational visitors. These projects, using courses, field trips, educational materials, a booklet with cycling routes and a symposium, have achieved some successes. Awareness of the project has been raised and authorities and volunteers have been adequately informed to enable them to explain and defend the importance of de-fragmenting this region. In addition, the parties involved have been enabled to look beyond their own municipal boundaries to obtain a wider view of the problem of fragmentation and its possible solutions. Closer collaboration has been established between volunteers and municipal authorities. The successes have been attributed to:

- the constructive collaboration between the eight organisations which developed the subprojects;
- the high quality of the information provided;
- the efforts by the project management to approach target groups personally;
- the considerable media attention.

Each of these four cases is a rich source of information on the mode of operation of the two educational approaches, the process of interaction between citizens and policymakers and the role of knowledge in these processes. In answer to the first research question (on the functioning of the educational approaches) we conclude that the two approaches can reinforce each other's significance. Whereas the instrumental approach particularly improves knowledge about and awareness of ecological and environmental problems, the emancipatory approach aims at long-term changes relating to public support. One should always aim at an optimal mix of EE instruments. Our studies show that the emancipatory approach is particularly suitable for small and narrowly defined target groups, and concentrates on finding solutions. The chances of long-term commitment are improved if citizens see relatively rapid results of their efforts. The commitment of the actors involved can be increased by ensuring that a project ties in with the target group's immediate social and physical environment. The fact that objectives and activities are jointly established increases the likelihood that the results will actually be used. An important precondition is that the project fits in with the target group's existing level of knowledge. Establishing objectives while the process is underway requires a more qualitative evaluation, concentrating on the achievement of process objectives rather than specific ultimate results.

Unlike the emancipatory approach, the instrumental approach is able to reach a large and varied target group and its objectives are problem-driven. The case studies show that initiating projects on subjects that receive a lot of media attention increases involvement, and that timing is crucial for the impact on the target group. The fact that specific objectives are established beforehand allows the organisers to evaluate the project quantitatively and hence to justify the way the funds are spent.

The answer to our second research question (on the interaction between policymakers and citizens) also shows that the values of the instrumental and emancipatory approaches are complementary. Authorities should first and foremost try to assess the nature of the problem at hand, ranging from 'short-term and behaviour-oriented' to 'long-term and aiming at lifestyle changes'. Only then should the most suitable change processes be selected, whether instrumental or emancipatory. It is this choice which determines the monitoring and evaluation (M&E) arrangement to be applied. The instrumental approach already has a suitable and commonly applied instrumental M&E system, whereas process indicators for an M&E system that befits the emancipatory approach remain to be developed.

The third question this study tried to answer (about the role of knowledge) implies the question to what extent knowledge, or the lack of it, plays a part in considerations that precede the decision to change behaviours. Knowledge is not the only factor influencing awareness-raising and behavioural processes. We conclude that knowledge should fit in with the cognitive and social relations between actors. The instrumental approach involves mainly the transfer of explicit knowledge, which has predominantly short-term effects. The emancipatory approach facilitates the exchange of implicit knowledge and could achieve long-term effects.

The report ends with a number of recommendations. Since the Dutch Ministry of Agriculture, Nature and Food Quality currently favours a shift implying that society should take on more responsibility for public goods and the government facilitates this, citizens ought to get more

opportunities to assume their own responsibilities. This would require a greater emphasis on the emancipatory approach, especially at the municipal and district levels. Secondly, the opportunities to use environmental education are limited by lines of policy, that is, whether EE is regarded by policymakers as an independent piece of policy or as an instrument supporting other policy goals. Research should examine the limits of these policymaking opportunities and the possibilities offered by EE, in order to improve the effectiveness of the approaches and the justification of the way funds are being spent.

1 Inleiding

Duurzaamheid is een centraal begrip op de beleidsagenda. De nota *'Leren voor duurzame ontwikkeling, van marge naar mainstream'* (Ministerie van LNV, 2004a) ambieert dat duurzaamheid een activiteit van alle actoren moet worden. Duurzaam denken en handelen zijn echter nog geen tweede natuur van de Nederlander. Verondersteld wordt dat de transitie richting duurzaam denkende burgers een leerproces vereist. De ontwikkeling van draagvlak en bewustwording voor natuur en landschap zou daar zowel een onderdeel als een resultante van moeten zijn. Draagvlak en bewustwording bij de burger voor (behoud en ontwikkeling van) natuur en landschap, is nauw verbonden met een gevoel van medeverantwoordelijkheid voor beiden. Het LNV-beleid, dat gekenmerkt wordt door het adagium *'van zorgen voor... naar zorgen dat...'* (Ministerie van LNV, 2004b), heeft behoefte aan handvatten om medeverantwoordelijkheid te stimuleren. Communicatieve instrumenten, zoals natuur- en milieueducatie (NME), kunnen hier een bijdrage aan leveren.

Het Milieu- en Natuurplanbureau (MNP) heeft eerder een onderzoek uitgevoerd naar de effectiviteit van NME-beleid (Sollart, 2005). Vooral over het effect van natuur- en milieueducatie (NME) op een duurzame ontwikkeling in de maatschappij, bleek nog weinig bekend. Er bestaat een kennisleemte op het gebied van educatie voor draagvlak en transitie naar duurzaamheid. Ook door de burger, die verschillende maatschappelijke rollen vervult, wordt betekenis en waarde gegeven aan duurzaamheid en een afweging gemaakt voor (duurzame) handelingsperspectieven. Uit het onderzoek van Sollart kwam dan ook de behoefte naar voren om naar de waarde van NME met betrekking tot sturing in het natuur- en milieubeleid, te kijken. Dit onderzoek voorziet in deze behoefte en is uitgevoerd door het Landbouw-Economisch Instituut (LEI) en de leerstoelgroep Educatie en Competentiestudies (ECS) van Wageningen Universiteit (WU) beide onderdeel van Wageningen Universiteit en Research Centrum (WUR) in opdracht van het Milieu- en Natuurplanbureau (via de WOT Natuur & Milieu, voorheen Natuurplanbureau-Wageningen).

1.1 Doelstelling

De doelstelling van het onderzoek is drieledig. Ten eerste verkent het onderzoek de werking en mogelijkheden van de inzet van communicatie als beleidsinstrument voor duurzame ontwikkeling. Ten tweede beoogt het onderzoek inzicht te verkrijgen in de interactieprocessen tussen beleidsmedewerkers en burgers ten aanzien van duurzaam gedrag. Tot slot draagt het onderzoek bij aan inzicht in de rol van kennis om duurzaam gedrag te ontwikkelen.

1.2 Onderzoeksvragen

Dit onderzoek is gebaseerd op de volgende vragen die vanuit de opdrachtgever (MNP) zijn gesteld:

- 1 Hoe werken verschillende educatieve benaderingen van NME in het proces van duurzame ontwikkeling? Wat voor betekenis is te geven aan deze educatieve benaderingen in het proces van duurzame ontwikkeling? Hoe kan deze vorm van sturing sterker en / of beter worden ingezet?
- 2 Hoe werkt de interactie tussen beleid en burgers en hoe kan er aan duurzame ontwikkeling effectiever worden bijgedragen?

3 Welke rol speelt kennis bij NME?

De vragen zijn breed gesteld. In het onderzoek worden de vragen naar praktische subvragen vertaald.

1.3 Aanpak

Om de processen van NME te bestuderen en te kunnen begrijpen is gekozen voor de methode van beschrijving van cases waarin twee uitersten van educatieve benaderingen, namelijk de instrumentele en de emancipatoire benadering, op verdiepende wijze zijn bestudeerd. Hieronder is allereerst ingegaan op deze twee educatieve benaderingen, die centraal staan in deze studie. Vervolgens wordt de keuze voor een methode van casebeschrijving nader toegelicht. De toelichting betreffende de caseselectie volgt daarna. Daarop volgt de totstandkoming van het theoretisch kader dat de onderzoeksbijl vormt van deze studie. Tot slot is de wijze van dataverzameling en analyse beschreven.

1.3.1 Twee educatieve benaderingen

In deze studie is gekeken naar de werking van twee NME-benaderingen: de instrumentele en de emancipatoire benadering (tabel 1.1). Beide benaderingen beogen om door middel van uitwisseling van kennis het proces van duurzame ontwikkeling te stimuleren. In de eerste benadering wordt de burger als een passieve ontvanger van kennis beschouwd. Aan hem of haar wordt het wat, hoe en waarom van duurzame handelingen verteld. De tweede benadering beschouwt de burger als een actieve gesprekspartner. Door communicatie over en weer (interactie) wordt een invulling gegeven aan het wat, hoe en waarom van duurzame handelingen.

Tabel 1.1 Twee NME-benaderingen

Kenmerken	NME-benaderingen	
	<i>Instrumenteel</i>	<i>Emancipatoir</i>
Doelstelling	Van te voren vastgesteld	Open
Proces	Top-down	Bottom-up
	Rechtlijnig	Interactief
	Aanbodgericht	Vraaggericht
Doelgroep	Passieve ontvanger	Actieve gesprekspartner

In hoofdstuk 2 worden deze benaderingen nader toegelicht. Van belang is het feit dat twee uiterste benaderingen zijn beschreven. Er zijn veel grijze gebieden tussen de twee benaderingen. Het is daarom ook lastig om over een puur instrumentele of emancipatoire benadering te spreken. Het onderscheid is desalniettemin nuttig om NME-projecten te kunnen vergelijken op een aantal, aan het onderscheid ten grondslag liggende, kenmerken.

1.3.2 Casebeschrijving

Bij de uiteindelijke keuze van de te onderzoeken cases zijn verschillende criteria gehanteerd. Ten behoeve van het onderzoek zijn de extremen van educatiemethoden zoveel mogelijk opgezocht in de cases. Het stimuleren van duurzaam gedrag waarbij gemeenschappelijke doelen voorop staan (beleidseducatie) vindt veelal, zoals gezegd, plaats in een gecombineerde vorm, dus zowel emancipatoir als instrumenteel. Daarnaast is inhoudelijk gekeken naar de

beleidsrelevantie, de focus op burgers met mogelijkheden om informatie te achterhalen over motivaties, afwegingen en rollen en de omgeving waarin de cases zich afspelen (zodat de cases elkaar niet overlappen op werkgebied). Voor de kwaliteit van het onderzoek is vervolgens gekeken naar de hoeveelheid beschikbare informatie over het project en uitgevoerde evaluaties. De definitieve selectie hing samen met twee voorwaarden. Allereerst betrof dit de toestemming van de projectleider om deze case op te nemen in de studie en de medewerking om de benodigde informatie te kunnen verzamelen. Ten tweede betrof dit de toestemming van de opdrachtgever om deze cases in het onderzoek te betrekken.

Door middel van kwalitatief verklarend onderzoek zijn vier cases verkend. Deze cases zijn op basis van voorkennis (beschikbare documenten en anekdotische informatie van betrokkenen) vooraf ingedeeld naar educatiebenadering, zoals weergegeven in tabel 1.2.

Tabel 1.2: Vier case studies en de educatieve benadering

Instrumenteel	Emancipatoir
Adopteer een Kip	Den Hâneker
Verhaal van de Heuvelrug	Duurzame Wijk

De cases 'Adopteer een Kip' (zie hoofdstuk 3) en 'Duurzame Wijk' (zie hoofdstuk 4) zijn 'extremen' in de educatieve benadering. Bij de eerstgenoemde wordt een voornamelijk instrumentele benadering gehanteerd en bij de tweede een voornamelijk emancipatoire benadering. In de andere twee cases, 'Den Hâneker' (hoofdstuk 5) en 'Verhaal van de Heuvelrug' (hoofdstuk 6) is bij nadere beschouwing meer sprake van een combinatie van beide benaderingen. De bepaling en keuze van de cases is in overleg met de betrokken onderzoekers en de opdrachtgever bepaald.

1.3.3 Theoretisch kader

Alvorens de casebeschrijving werd gestart, is in samenspraak met de klankbordgroep een conceptueel kader ontwikkeld waarin definities, theoretische concepten, invalshoeken en methodologische uitgangspunten zijn opgenomen. Dit kader begrenst het onderzoeksdomein en bepaalt de gehanteerde invalshoeken van deze studie. Het theoretisch kader staat in hoofdstuk 2 beschreven.

De studie is door middel van een inductieve benadering uitgevoerd, wat wil zeggen dat de bevindingen uit de empirie leidend zijn. De uit het onderzoek voortgekomen conclusies betreffen inzichten die voortgekomen zijn uit de cases. Het zijn echter geen generaliseerbare uitspraken; daarvoor is het aantal bestudeerde cases te klein. Wel is het zo dat de lezer de inzichten kan spiegelen aan eigen ervaringen en bevindingen en mogelijk zelf tot meer algemene uitspraken kan komen.

1.3.4 Data-verzameling en analyse

Om zicht te krijgen op het interactieproces tussen enerzijds de overheid en haar duurzaamheidsbeleid en anderzijds de burgers en de afwegingen die zij maken in hun duurzaam gedrag, is een methode van casebeschrijving toegepast. Voor een toelichting op deze methode, zie bijlage 1.

Om de informatie voor de casebeschrijving te verzamelen, zijn:

- schriftelijke bronnen met informatie over de cases bestudeerd, zoals projectplannen, evaluatie- en beleidsdocumenten (zie bijlage 2);
- diepte-interviews door open vragen gehouden met actoren die betrokken zijn bij de vier cases, als actief trekker, projectlid of als doelgroep. In bijlage 3 is een lijst opgenomen van de geïnterviewde personen. In bijlage 1 is een overzicht van de gestelde vragen beschreven.

Voor de vier cases is een casebeschrijving uitgewerkt; deze zijn vervolgens door de onderzoekers gezamenlijk geanalyseerd op vergelijkingen, verbanden en lessen. De casebeschrijvingen, analyses en bevindingen zijn vervolgens besproken met de klankbordgroep. Aan dit onderzoek wordt door meerdere onderzoekers tegelijk gewerkt. Om ervoor te waken dat verschillende onderzoeksbrillen en werkwijzen worden gehanteerd:

- is gezamenlijk een theoretisch kader opgesteld en is het theoretisch kader gezamenlijk vertaald naar onderzoeksvragen voor de casebeschrijving;
- kent elke casebeschrijving één onderzoeker met een leidende rol en één onderzoeker met een ondersteunende rol. Elke onderzoeker is en trekker in één case en sparringpartner in een andere case waarbij geen twee dezelfde onderzoekers samenwerken aan twee bepaalde cases;
- heeft de analyse van de bevindingen in de cases gezamenlijk plaats gevonden.

1.4 Leeswijzer

In hoofdstuk twee is het conceptueel kader uiteengezet. Hierin is uitgelegd wat de twee NME-benaderingen inhouden en met welke blik en methode de cases zijn verkend. In de hoofdstukken drie tot en met zes volgen achtereenvolgens de casebeschrijvingen van 'Adopteer een kip', 'Duurzame Wijk', 'Den Hâneker' en 'Verhaal van de Heuvelrug'. De analyse van de cases die gerelateerd is aan het conceptueel kader wordt in hoofdstuk 7 weergegeven. Tot slot is in hoofdstuk 8, in de conclusies, een antwoord gegeven op de gestelde onderzoeksvragen en worden aanbevelingen gedaan voor de toepassing van educatieve beleidsmiddelen.

2 Theoretisch kader

2.1 Inleiding

In dit theoretisch kader worden de instrumentele en de emancipatoire benadering van NME nader besproken. De instrumentele benadering gaat er vanuit dat gedrag en gedragsverandering te sturen zijn. De emancipatoire benadering gaat uit van een holistisch mensbeeld waarin verandering van gedrag niet (kwantitatief) toetsbaar is door middel van (pad)afhankelijke relaties of factoren die invloed op elkaar uitoefenen. De emancipatoire benadering interesseert zich minder voor maakbaar gedrag, maar richt zich primair op de condities en omgevingen welke het voor individuen mogelijk maken om te kunnen handelen naar eigen wil en inzicht (Wals & Jickling, 2000). Het individu 'stuurt' zijn of haar gedrag zelf door te leren en kennis in de praktijk te benutten: learning-in-action-by-doing (Schön, 1983).

In dit onderzoek wordt nadrukkelijk geen voorkeur gegeven aan één benadering, maar zal onderbouwd worden dat beide benaderingen naast elkaar kunnen bestaan en in de praktijk altijd in meer of mindere mate in een mix worden gehanteerd. Het gaat er dus niet om welke van de twee benaderingen de beste of juist is. De vraag is eerder welk type veranderingsuitdaging of soort beleidsopgave aan welke benadering of welke mengvorm de voorkeur geeft. Ter beantwoording van de onderzoeksvragen is het allereerst zinvol om inzicht te krijgen in de term NME en vervolgens begrippen zoals medeverantwoordelijkheid, draagvlak, bewustwording en betrokkenheid nader te definiëren.

De opbouw van dit hoofdstuk is als volgt:

- Natuur- en milieueducatie als beleidsinstrument;
- Verklaring van gedrag;
- Medeverantwoordelijkheid: draagvlak en drijfveren;
- Communicatiestrategieën die een overheid ter beschikking staan:
 - Gedragsverandering via een instrumentele benadering;
 - Leren via een interactieve c.q. emancipatoire benadering;
- De instrumentele en de emancipatoire benadering naast elkaar geplaatst.

2.2 Natuur- en milieueducatie (NME)

2.2.1 Wat is NME?

Bij diverse betrokkenen leven *verschillende visies* op NME. Zowel over NME-definities als over sleutelbegrippen kunnen verschillende opvattingen bestaan zoals over de relaties tussen kennis, houding en gedrag. Uit diverse empirische onderzoeken blijkt dat voor het behalen van doelstellingen zoals 'draagvlak voor natuur en natuurbeleid' rekening moet worden gehouden met een *zeer uitgebreid complex van situationeel bepaalde gedragsbeïnvloedende factoren* (o.a. Volker et al., 1998; Geerling-Eiff et al., 2004).

Meestal wordt de volgende definitie van NME gehanteerd door het beleid:

"NME is het organiseren van leersituaties en het daarin vergroten van inzicht in en betrokkenheid bij ecologische verbanden en processen, inclusief de processen die tot verstoring en aantasting van de omgeving leiden. Daarbij is er aandacht voor mogelijkheden om het geleerde in het dagelijks leven toe te passen" (Ministerie van LNV en VROM, 1988).

In deze definitie zijn ecologische processen en verbanden van belang, maar er zijn ook veel gangbare definities die de omgeving centraal stellen, met aandacht voor sociaal, culturele, politieke en economische verbanden en processen (zie ook 2.2.2). Niet alleen over de inhoud van NME is historisch gezien geen eenduidigheid, ook met betrekking tot de doelstelling van NME bestaan verschillende opvattingen en worden verschillende accenten gelegd. Een voorbeeld is de voortgaande discussie over de manier waarop naar NME gekeken wordt. De *instrumentele manier, of benadering*, is doorgaans gericht op *beïnvloeding van gedrag* voor het bereiken van een vooraf vastgesteld milieu-gedragsdoel. Vaak maakt NME in beleid bij een dergelijke instrumentele benadering deel uit van een mix van instrumenten (onder andere economisch, juridisch en fiscaal, zie paragraaf 2.5.2) die in combinatie worden toegepast om burgers in een bepaalde richting te bewegen. Denk hierbij bijvoorbeeld aan de voorlichtingscampagnes over 'glas in de glasbak' en 'afval, haal eruit wat erin zit' of aan de jaarlijks terugkerende actie 'opzomer in Rotterdam'. Hierbij wordt door beleidsmakers verondersteld dat het voor natuur en milieu op dat moment de meest passende benadering is. De effectiviteit van NME wordt in dergelijke benaderingen bepaald door de mate waarin NME aantoonbaar bijdraagt aan de vooraf gestelde doelen tot verandering. Dat blijkt in de praktijk minder eenvoudig dan het lijkt. Er zijn namelijk meerdere, niet altijd zichtbare, factoren die er toe leiden dat een bepaalde verandering plaatsvindt. Zo steeg de toename van mensen die afvalglas naar de glasbak (reeds in 1978 geïntroduceerd) brachten pas echt toe er glasbakken in de directe woonomgeving werden geplaatst en was het succes niet geheel toe te schrijven aan de voorlichtingscampagnes.

De emancipatoire manier, of benadering, van NME staat daarentegen voor sociaal leren, waardoor leerlingen verantwoordelijke burgers kunnen worden die in staat zijn om verantwoorde keuzes te maken. Het doel is om waarden, normen, attitudes en handelingsperspectieven en doelen te ontwikkelen in *en* tijdens het leerproces. De emancipatoire benadering is gericht op het creëren van activiteiten, omgevingen en condities die er toe leiden dat burgers zelf verantwoordelijk, weloverwogen en kritisch, afwegingen kunnen maken ten aanzien van hun eigen relatie met en impact op natuur en milieu. Hierbij zijn zaken als ecologische basisvorming, betrokkenheid bij de omgeving en het ontwikkelen, dan wel aanbieden van handelingsperspectieven, van belang.

Overigens is het maar de vraag of de emancipatoire invulling van NME geheel vrij is van een instrumentele aanpak. NME wordt immers ook binnen de emancipatoire benadering gebruikt om vooraf bepaalde doelen te realiseren. Deze doelen zijn echter van een andere orde. Er wordt in dit rapport dan ook gepleit om beide entiteiten niet zo scherp te onderscheiden. Wat op het ene doelenniveau educatie vanuit een emancipatoire benadering is, kan immers op een ander niveau, een instrument blijken te zijn. Zo kunnen emancipatoire leerprocessen als een effectief en krachtig instrument worden beschouwd om bepaalde doelen te bereiken (net als bij competentieontwikkeling). Andersom kan een instrumentele benadering ook leiden tot kritische bewustwording. Er is dus reden om een scherpe tegenstelling tussen beide benaderingen te relativeren.

2.2.2 Beknopt historisch perspectief

NME heeft haar wortels in de natuurbeschermingseducatie van het eind van de 19e eeuw. Toen de gevolgen van de ontginningen en de industrialisatie voor natuur zichtbaar werden, ontstonden natuurbeschermingsorganisaties die allerlei activiteiten organiseerden, zoals excursies. Het gaat daarbij vooral om het opdoen van kennis over en het beleven van de natuur, waarbij men ervan uitgaat dat daarmee de betrokkenheid bij de natuur wordt bevorderd. Dit zijn twee aspecten die ook nu nog tot de speerpunten van NME behoren. In de

jaren zestig van de vorige eeuw ontstaat naast de natuureducatie-stroom, de milieueducatie. In de loop van de jaren groeien deze twee stromen steeds meer naar elkaar toe.

Het belang van NME wordt in de politiek voor het eerst midden jaren tachtig van de vorige eeuw vastgesteld. Het besef dat natuur- en milieuproblemen, zowel nationaal als mondiaal, toenemen, leidt ertoe dat de politiek zich bewust wordt van de noodzaak om via NME het draagvlak voor natuur en milieu te vergroten. Door een instrumentele benadering van NME zouden burgers zich meer bewust worden van de noodzaak om te komen tot een meer natuur- en milieuvriendelijker handelen. De Tweede Kamer doet daarom het voorstel om NME meer interdepartementaal te structureren en inbedding in de maatschappij te bevorderen. Dit leidt tot de eerste NME-nota van de ministeries van LNV en VROM (1988). In deze nota wordt als hoofddoelstelling genoemd: 'het versterken en zorgen voor natuur en milieu in de samenleving en zodoende het behoud en het verbeteren van de kwaliteit van natuur en milieu door het bevorderen van bewustwording, waardering, kennis, inzichten en vaardigheden op het terrein van natuur en milieu'. Deze nota vormt nog steeds de richtlijn voor het huidige NME-beleid.

De ontwikkeling van NME bestaat dan uit:

- een voortgaande verbreding en verdieping van de oorspronkelijke natuureducatie gericht op kennis (ecologische basisvorming) voor bepaalde doelgroepen,
- via een meer geïntegreerde natuur- en milieueducatie, gericht op kennis, inzicht en begrip,
- naar een bredere insteek van NME als middel om kennis en vaardigheden, ontwikkeling van waarden en het afwegen van gedragsperspectieven voor een breed scala aan maatschappelijke actoren beschikbaar te maken.

NME wordt hierbij gezien als een instrument voor het duurzaamheidsbeleid via het pad van sociale leerprocessen, competentieontwikkeling en participatie (emancipatoire benadering). Daarnaast wordt NME gezien als beleidsinstrument om draagvlak te creëren voor (lokaal) natuur- en milieubeleid (instrumentele benadering).

Bij de NME-organisaties is een proces van professionalisering in gang gezet en zijn kwaliteitszorg en kennismanagement steeds belangrijker geworden.

2.2.3 Doel- en taakstellingen in het beleid

De verschillende doel- en taakstellingen op het gebied van NME (en duurzaamheid) van het Ministerie van LNV zijn als volgt te onderscheiden:

- meer op de lange termijn gerichte, 'ultieme' doelen die op het vlak liggen van maatschappelijke veranderingen zoals het creëren van draagvlak en duurzame ontwikkeling (ook wel aangeduid met het begrip 'outcome');
- 'ondersteunende' en meer 'concrete' (sub-)doelen die op de korte termijn gericht zijn, zoals structurele inbedding van NME in het onderwijs en het bevorderen van samenwerking tussen diverse actoren en het opzetten van netwerken (ook wel aangeduid met 'output') .

Wat opvalt, is dat doel- en taakstellingen soms niet realistisch (haalbaar) en vaak niet concreet (meetbaar) zijn geformuleerd. Hogere doelstellingen zijn vaak meer richtinggevende kaders dan concrete doelen (Sollart, 2004). Hier ligt voor het beleid de uitdaging om bij realistische (sub-)doelen meetbare taakstellingen te formuleren, die op een plausibele wijze bijdragen en ondersteunend zijn aan het behalen van de 'ultieme' doelen. In deze zin wordt uitgegaan van een veronderstelde causaliteit tussen 'output' (resultaten, producten) en 'outcome' (maatschappelijk gewenste effecten).

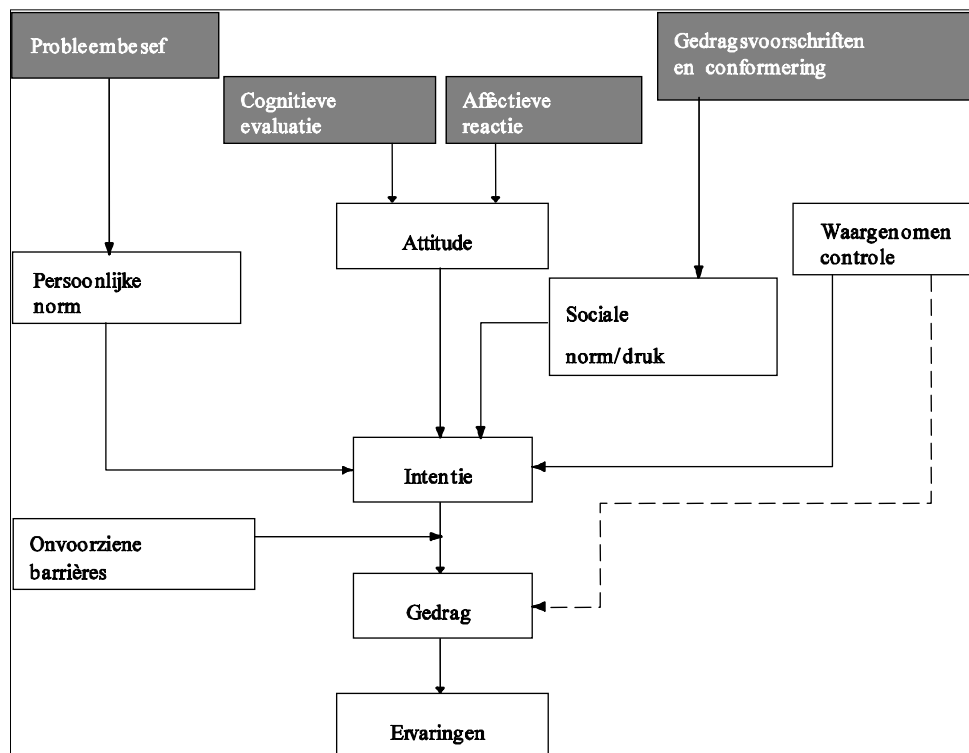
In de volgende paragrafen wordt nader ingegaan op de (on)mogelijkheden van het willen en kunnen bereiken van beleidsdoelen door gedragsverandering.

2.3 Verklaring van gedrag

In deze paragraaf wordt een antwoord gegeven op de vraag hoe gedrag en gedragsverandering ten behoeve van duurzame ontwikkeling kunnen worden verklaard.

De discussie over een '(meer) duurzaam denkende burger' wordt gevoerd in het kader van het huidige transitietraject dat een duurzame ontwikkeling in de maatschappij nastreeft aangestuurd door de overheid. Dit transitietraject speelt zich af op allerlei beleidsterreinen; het vergt een leerproces dat uiteindelijk zal moeten leiden tot gedrag van actoren, dat ten gunste komt van een duurzame ontwikkeling in de samenleving. In veel gevallen zal dit een *verandering* van gedrag van actoren betekenen. Individuen komen voor een keuze te staan om hun (prettig ervaren) gedrag wel of niet te veranderen voor een collectief belang, namelijk een meer duurzame ontwikkeling in de maatschappij.

Om gedrag te willen veranderen is het nodig om inzicht te hebben in de factoren die bepalend zijn voor de manier waarop gedrag tot stand komt. Waarom trekken burgers de natuur in? Waarom scheiden burgers afval? In figuur 2.1 wordt een model geschetst om vanuit situationele factoren gedrag te kunnen verklaren (naar Van Meegeren, 2000).

Figuur 2.1: Gedragsmodel naar Van Meegeren (2000)

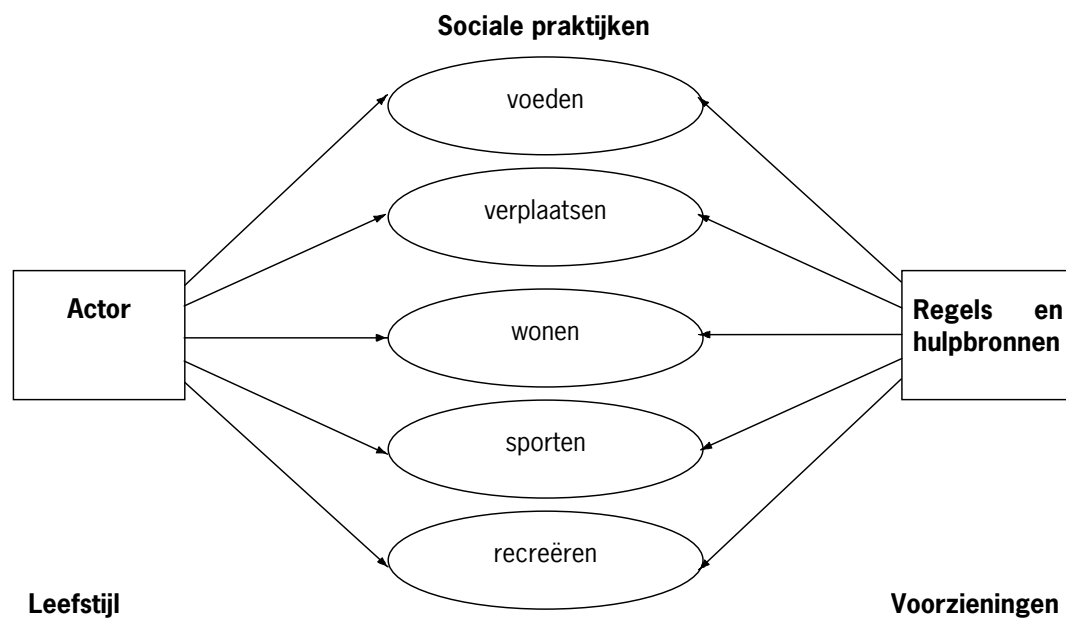
Van Meegeren heeft bij de ontwikkeling van zijn model gebruik gemaakt van het model van gepland gedrag van Ajzen en Madden (Ajzen en Madden, 1986: in Van Woerkum en Van Meegeren, 1999). Het model van gepland gedrag stelt dat voor een individu de intentie om bepaald gedrag daadwerkelijk te gaan vertonen voorspeld kan worden uit drie zogenaamde determinanten van gedrag:

- 1 De *attitude* van een persoon: bestaande uit overwegingen betreffende de consequenties die bepaald gedrag met zich meebrengen en de mate waarin deze overwegingen als voor- of nadelen worden beschouwd. Als iemand een auto aanschaft kan hij/zij dit bedrag maar een keer uitgeven. Hij/zij houdt dus minder geld over voor andere aankopen. Van Meegeren (2000) voegt hieraan toe dat de attitude wordt bepaald door de *cognitieve evaluatie* en *affectieve reactie* die een persoon heeft op bepaald gedrag. De cognitieve evaluatie is de capaciteit die de persoon heeft om begrip te vormen voor de voor- en nadelen van gedrag om zodoende een afgewogen, rationele mening te kunnen vormen. De *affectieve reactie* is, naast de rationele overweging, de emotionele waarde die iemand toekent aan een bepaald begrip of gedrag. Zo kan iemand beseffen (weten) dat de auto het milieu schade aanricht (cognitief), maar ook graag willen pronken met zijn nieuwe BMW (affectief);
- 2 De subjectieve *sociale norm / druk*: ofwel de invloed van de mening van 'belangrijke' anderen op het te vertonen gedrag. Het gaat hier om iemands' persoonlijke en dus subjectieve inschattingen van de normen van zijn omgeving (kerk, ouders, vrienden, partner, etc.). De sociale norm / druk bestaat uit iemands opvatting over de vraag of voor hem (of haar) belangrijke anderen vinden dat hij het gedrag wel of niet zou moeten vertonen en de mate waarin iemand geneigd is zijn gedrag te laten leiden door een referent ('vinden de meiden de BMW ook mooi?'). De sociale norm / druk wordt bepaald door bepaalde *gedragsvoorschriften en -conformerings* hiaraan zoals opgelegde regels van de 'baas van het bedrijf' of de overheid ('zal mijn vrouw het goedvinden als ik deze dure auto koop?'). Ook in reclame zien we deze vorm van beïnvloeding sterk terugkomen. Idolen prijzen een product aan. Mensen associëren zichzelf met het idool en die levensstijl bij de aankoop van het aangeprezen product;
- 3 De *waargenomen gedragscontrole*: ofwel iemands persoonlijke inschatting van de mate waarin hij daadwerkelijk in staat zal zijn het beoogde gedrag uit te voeren. Dit betreft de inschattingen van een individu over de vaardigheden, kennis en mogelijkheden die hij denkt te hebben om gedrag succesvol uit te kunnen voeren. Zo zal de koper van de BMW zich afvragen of er een reëel bedrag wordt gevraagd op basis van kennis die hij heeft over vergelijkbare auto's.

Van Meegeren (2000) heeft nog een aantal verklarende factoren toegevoegd aan het model van Ajzen en Madden. Ten eerste is dat het probleembesef. Afhankelijk van het perspectief op oplossing, de mogelijkheid tot eigen bijdrage en het besef van eigen verantwoordelijkheid, besluit een actor of hij wel of geen probleem heeft waarvoor hij bepaald gedrag moet vertonen of aanpassen ('moet ik een nieuwe auto kopen of kan mijn oude Ford er nog mee door?'). Ten tweede is dat de *persoonlijke norm* - de wijze waarop een individu gewend is te doen en te reageren - die op de proef gesteld kan worden in het geval van een sociaal dilemma (morele verplichting). De potentiële koper van de auto kan denken dat het voor het milieu beter is om met de trein te reizen en hierdoor de auto niet kopen. In het geval van een sociaal dilemma komen individuen voor een keuze te staan om hun (prettig ervaren) gedrag wel of niet te veranderen ten behoeve van een collectief belang (pak eens wat vaker de fiets in plaats van de auto!). Ten derde heeft Van Meegeren *onvoorziene barrières* toegevoegd aan het model van Ajzen en Madden. Dit zijn externe factoren die van tevoren niet bekend zijn, maar gaandeweg invloed kunnen uitoefenen op het gedrag. Zo kan een persoon die heeft besloten met collega's te gaan carpoolen na een paar weken besluiten hiermee te stoppen omdat er bijvoorbeeld gerookt wordt in de auto.

Als aanvulling op het model is *feedback* een belangrijk element. Beslissingen die mensen nemen kunnen gepaard gaan met onzekerheid die mensen vaak trachten te reduceren door te zoeken naar bevestiging. Daarbij kan de eigen gebruikservaring of nieuwe informatie (van anderen) tot een verandering van de beslissing en daarmee van het gedrag leiden.

Sociaal-psychologische modellen die een ondersteuning bieden bij het voorspellen en verklaren van gedrag worden vaak onderworpen aan de kritiek dat houding (attitude) geen adequate voorspeller van gedrag zou zijn. Percepties en attitudes zijn in de werkelijkheid veel meer gelaagd en paradoxaal dan wij denken of willen weten. Het individu zou als eenheid van analyse niet meer voldoen. Met betrekking tot het laatste punt zou in de analyse van gedrag de nadruk meer moeten liggen op de 'contextualiteit' van redenen en motieven van individuele actoren en op het 'situationele' karakter van handelen. Binnen de milieusociologie is al sinds een aantal jaren het inzicht doorgebroken dat het weinig zinvol is om in individuele zin te spreken over een milieubewuste burger-consument versus een niet-milieubewuste burger-consument. Deze duale visie wordt als te beperkt ervaren, net zoals het daaraan verbonden beeld van rationele individuen die op basis van feitelijke voorlichting 'automatisch' hun gedrag aanpassen. Door de studie van gedragspraktijken kan een beter beeld worden verworven van de moderne leefstijlen die in alle kleurtinten voorkomen. Onderstaand figuur geeft het 'gedragspraktijkenmodel' van Beckers en Spaargaren weer (in Mulder & Visser, 2003).

Figuur 2.2 Sociale praktijken van Beckers en Spaargaren (2003, in: Mulder & Visser, 2003)

Volgens Beckers en Spaargaren heeft een actor behoefte aan een vijftal sociale praktijken (zie figuur 2.2). Een individu wil zichzelf kunnen voeden, zichzelf kunnen verplaatsen, kunnen wonen, kunnen sporten en kunnen recreëren. Om in deze vijf levensbehoeften te voorzien maakt hij gebruik van regels en hulpbronnen die hiervoor beschikbaar zijn ('system of provision'). Een voorbeeld hiervan is een subsidie welke het aantrekkelijk maakt voor individuen om een energiebesparend apparaat aan te schaffen. Leefstijlen zijn volgens Spaargaren te beschouwen als een optelsom van gedragspraktijken die voor allerlei groen- en grijstinten zorgt als het gaat om milieugedrag. Inconsistenties van handelen worden op deze manier begrijpelijk en verklaarbaar. 'Voor een ieder van ons geldt dus dat de verschillende segmenten of sectoren van onze leefstijl meer of minder groen, oranje of rood gekleurd zijn, met daarbij een verklaring die voor onszelf specifiek en aanvaardbaar is' (Spaargaren, 2001: 14). Om dit te illustreren noemt Spaargaren het voorbeeld van de Harley Davidson-rijder die lid is van een eco-team:

'de man in kwestie "weet" heus wel dat een Harley-Davidson benzine slurpt, herrie maakt en vooral gigantische emissies veroorzaakt, maar hij schermt deze ene specifieke milieuzonde af van de milieueisen die hij (blijkens zijn participatie in het eco-team) niettemin voor de andere segmenten van zijn leefstijl als legitiem aanvaardt' (Spaargaren 2001: 14).

De gedragspraktijken-benadering voorkomt onvruchtbare veralgemenisering en maakt het mogelijk individuele verantwoordelijkheid en betrokkenheid in een praktische, alledaagse context te zien. Door te denken in termen van gedragspraktijken en leefstijlen kan morele simplificatie worden voorkomen. Als we medeverantwoordelijkheid voor natuurbeleid als voorbeeld nemen, dan betekent dit dat burgers niet (simplificerend) moeten worden opgedeeld in 'medeverantwoordelijken' versus 'niet-medeverantwoordelijken'. Bij particuliere medeverantwoordelijkheid moet zowel worden gekeken naar het aanbod en de vorm van de mogelijkheden die op dit vlak bestaan, als naar de praktische belemmeringen die een eventuele bereidheid van individuen hiertoe in de weg staan. Bij natuur en milieu gaat het meer specifiek om variabelen als:

- *Beschikbaarheid*: de natuur dient beschikbaar te zijn en bijvoorbeeld over faciliteiten te beschikken om te kunnen wandelen;
- *Kennis en informatie*: actoren dienen bekend te zijn met mogelijkheden om gebruik te kunnen maken van natuur en bijvoorbeeld met de mogelijkheden van energiebesparende maatregelen. Men moet weten waar men een mooie wandeling kan maken en wat men allemaal kan ervaren aan planten, dieren;
- *Verwerving en locatie*: natuur en milieu dienen voldoende bereikbaar te zijn voor actoren. Wanneer een bos op 100 km. afstand van een woning ligt zal de bewoner minder snel geneigd zijn er (vaak) te gaan wandelen;
- *(Relatieve) concurrentie in aanbod*: milieuvriendelijke alternatieve producten zijn vaak kostbaar in tijd (moeite) of geld. Zo zijn biologische producten gemiddeld anderhalf keer duurder dan gangbare. Wanneer het regent, zal iemand waarschijnlijk eerder de auto pakken dan de fiets;
- *Vertrouwen*: actoren moeten vertrouwen hebben in het nut van en 'waarheid' over natuur en milieu. Informatie en kennis moeten dus ook vertrouwen wekken. Een artikel over de gezondheidsgraad van wandelen kan mensen stimuleren een wandeling te gaan maken;
- *Gebruiksnut*: actoren moeten tijdens en na toepassing van duurzaam gedrag het gevoel hebben 'nuttig' voor zichzelf of voor anderen (in brede zin van het woord) bezig te zijn geweest. Een wandeling kan gezond en geestverruimend worden bevonden;
- *Stijl en trends*: actoren hebben verschillende voorkeuren en trends. Het aanprijzen van natuur door bekende Nederlanders kan een positief effect hebben op het wandelgedrag;
- *Afhankelijkheid*: sommige actoren hebben geen keuze om natuur en/of milieugericht gedrag te vertonen, omdat ze hiervoor afhankelijk zijn van anderen. Een gehandicapt persoon kan afhankelijk zijn van iemand die hem/haar vervoert per auto of begeleidt bij een wandeling.

In deze paragraaf is beschreven dat gedragsverandering niet zomaar door middel van een instrumentele educatieve benadering te bewerkstelligen is. Ook 'medeverantwoordelijkheid' en 'draagvlak', twee belangrijke factoren die een rol spelen in duurzaam gedrag, laten zich niet gemakkelijk of eenduidig verklaren dan wel beïnvloeden. Alvorens we ingaan op de emancipatoire benadering van educatie, worden deze twee begrippen in de volgende paragrafen nader beschreven. Vervolgens wordt ingegaan op de middelen waarover het beleid kan beschikken om medeverantwoordelijkheid en draagvlak voor duurzaamheid te vergroten.

2.4 Medeverantwoordelijkheid: draagvlak en drijfveren

In de inleiding van dit hoofdstuk is reeds opgemerkt dat draagvlak bij de burger voor (behoud en ontwikkeling van) duurzame ontwikkeling nauw verbonden is met een gevoel van medeverantwoordelijkheid. Maatschappelijk draagvlak wordt door Van Dale (13e uitgave, 1999) gedefinieerd als 'ondersteuning, goedkeuring door de gemeenschap'. Wanneer het begrip in een context wordt geplaatst dan wordt bijvoorbeeld onder draagvlak voor natuur verstaan (Bogaert, 2001: 733):

'het dragen van verantwoordelijkheid voor natuur door (groepen uit) de samenleving, door natuur een plaats te geven in het eigen bestaan, zich uitend in de bereidheid om zich in de samenleving voor natuur in te zetten.'

De Bakker en Overbeek (2005) stellen dat het begrip draagvlak nauw aansluit op het sociologische begrip van legitimiteit. Ook hier gaat het doorgaans om (vrijwillige) ondersteuning of goedkeuring van burgers die van cruciaal belang is voor een succesvolle beleidsimplementatie. Onderzoek naar legitimiteit en draagvlak is niet eenvoudig. Het gaat immers om een moeilijk te doorgronden vrijwillige gehoorzaamheid van burgers, die is gebaseerd op welbegrepen eigenbelang, sentimenten of plichtsbesef. Deze vrijwillige gehoorzaamheid is sterk verbonden met verinnerlijking van motieven. Deze verinnerlijking kan een bewuste vorm hebben, maar zich te zijner tijd ook transformeren tot vanzelfsprekende gewoonten waarnaar men handelt zonder erbij stil te staan of na te denken. Het is deze vermenging van plichtsgevoel en handelingsautomatisme die legitimiteit en draagvlak zo moeilijk meetbaar en soms ongrijpbaar lijken te maken. Bovendien omvatten legitimiteit en draagvlak een breed scala aan sociale facetten.

Dit geldt zo ook voor het maatschappelijk draagvlak voor natuurbeleid. Van Koppen (2000) stelt vast dat burgers ten minste drie verschillende rollen kunnen spelen: de rol van medenatuurbeschermer, de rol van natuurgebruiker en de rol die de burger speelt bij de publieke acceptatie van het natuurbeleid. Volgens De Bakker en Overbeek (2005) zou het afmeten van de legitimiteit en draagvlak van natuurbeleid niet alleen moeten geschieden aan de hand van de publieke en politieke goedkeuring of afkeuring van burgers, maar ook aan de hand van de invulling die burgers geven aan de andere rollen van medenatuurbeschermer en natuurgebruiker. Met deze rollen zijn diverse gedragspraktijken en leefstijlen verbonden (zoals beschreven in de vorige paragraaf). 'Het is uiteindelijk de optelsom van alle gedragspraktijken van deze onderscheidende rollen (en wellicht ook nog andere) die de legitimiteit en het draagvlak van natuurbeleid bepalen (De Bakker en Overbeek, 2005).'

Particuliere medeverantwoordelijkheid met betrekking tot natuurbeleid, is volgens De Bakker en Overbeek (2005) gerelateerd aan acceptatieprocessen die uiteindelijk het draagvlak van beleid bepalen. De meest ideale vorm is authentieke acceptatie, gebaseerd op kennis van zaken, overtuiging en inzicht. Maar ook 'minder ideale' vormen van betrokkenheid kunnen bijdragen aan draagvlak voor natuurbeleid. Uiteindelijk is het een politieke afweging of ook minder ideale vormen van betrokkenheid bij natuurbeleid als particuliere medeverantwoordelijkheid worden opgevat. De Bakker en Overbeek (2005) houdt deze keuze principieel open:

'particuliere medeverantwoordelijkheid met betrekking tot natuurbeleid, is burgerlijke betrokkenheid die gestoeld is op vrijwillige acceptatie van bindende afspraken tussen private partijen en (semi-) overheidsinstellingen of tussen private partijen onderling, die zorgen voor een eigen rol van burgers bij het realiseren van het beleid.'

Het begrip burgers wordt in deze definitie breed opgevat: hiermee worden niet alleen individuele burgers bedoeld, maar ook bedrijven in de private sector en particuliere stichtingen of verenigingen die burgers vertegenwoordigen.

De vraag in hoeverre particuliere medeverantwoordelijkheid is verbonden met passieve of actieve betrokkenheid is relevant, maar minstens zo relevant zijn de drijfveren achter de betrokkenheid. Inzicht in de motieven die bijvoorbeeld spelen bij agrarisch natuurbeheer, vrijwilligersactiviteiten rond natuurbeheer of donaties aan natuurbeschermingsorganisaties, is belangrijk om een goede inschatting te maken van de kwaliteit van het draagvlak voor het rijksnatuurbeleid en - in het verlengde van deze inschatting - van de mogelijkheden, verwachtingen en behoeften die hierover bij burgers bestaan. De vier hoofdmotieven die het handelen rond medeverantwoordelijkheid bepalen, zijn van volgende aard:

- Ideëel: idealistisch handelen op basis van (grondige) kennis;
- Traditioneel: vanzelfsprekende, niet-bewuste of halfbewuste handelingsgewoonten;
- Economisch: handelen gebaseerd op financieel-economische overwegingen;
- Emotioneel: sentimenteel handelen in gang gebracht door externe prikkels (De Bakker en Overbeek, 2005: 57).

Bovenstaande vier hoofdmotieven overlappen deels en kunnen nader toegelicht worden aan de hand van de volgende rationele en emotionele visies die een burger kan hebben, waarbij de natuur als voorbeeld is beschreven (Buijs en Filius, in: Bogaert, 2001):

- Een ideële visie: de natuur moet beschermd worden;
- Een recreatieve visie: de natuur heeft beleevingswaarde;
- Een esthetische visie: de natuur is vooral mooi;
- Een emotionele visie: de natuur is indrukwekkend;
- Een compensatievisie: de natuur als tegenwicht aan de dagelijkse maatschappij;
- Een functionele visie: natuur en milieu als producenten van o.a. grondstoffen, voedsel en medicijnen.

Voor alle drijfveren en visies geldt dat ze doorgaans in gecombineerde vorm voorkomen; ze komen zelden in 'pure' vorm voor. De Bakker en Overbeek (2005) stelt dat de vier hoofdmotieven bovendien altijd contextgebonden zijn. Ideëel handelen kan bijvoorbeeld heel verschillende vormen aannemen, afhankelijk van de situatie en achtergronden van de betrokken personen. Zo zal een hoger opgeleide 'importstedeling' zijn ideële motivatie om verantwoordelijkheid te dragen voor natuur, wellicht eerder vertalen in financiële donaties aan een landelijke organisatie op dit gebied. Dit terwijl de autochtone dorpsbewoner die de historie van zijn directe natuurlijke omgeving door en door kent, zijn ideële motivatie met betrekking tot natuurbehoud in vrijwillige activiteiten vertaalt voor de lokale natuurvereniging. Hetzelfde geldt voor emotionele motivaties. Deze kunnen een oppervlakkige inhoud hebben als het gaat om eenmalige donaties naar aanleiding van een sentimentele reclameboodschap (impulsief), maar ze kunnen ook intensief verbonden zijn met een sociaal netwerk of met een (diepgaande) liefde voor bijvoorbeeld de eigen lokale natuur (een intrinsieke waarde).

2.5 Beleidsinstrumenten voor gedragsverandering

In deze paragraaf wordt een antwoord gegeven op de vraag welke mogelijkheden beleidsinstrumenten voor de overheid bieden om medeverantwoordelijkheid en draagvlak voor duurzaamheid te vergroten. Allereerst wordt ingegaan op de verschillende rollen die een overheid op zich kan nemen. Deze rollen zijn van invloed op de functie die het beleidsinstrument inneemt.

2.5.1 Verschillende overheidsrollen en –doelen

De overheid kan verschillende rollen op zich nemen om bepaalde gedragsveranderingen met haar beleidsinstrumentarium te stimuleren:

- Een ondersteunende rol: het private domein leidt, de overheid faciliteert;
- Een sturende rol: marktprocessen zijn leidend, de overheid stuurt bij;
- Een leidende rol: de overheid schrijft gewenst gedrag aan het private domein voor.

In principe geldt dat wanneer het draagvlak hoog is, i.e. er bestaat een hoge vrijwilligheid om bepaald gewenst gedrag te vertonen, de rol van de overheid eerder ondersteunend van aard zal zijn. Echter, wanneer het draagvlak laag is, zal de overheid eerder een sturende of zelfs leidende rol op zich nemen.

De ondersteunende rol

Met het oog op meer verantwoordelijkheid bij het bedrijfsleven en / of de burger zelf, worden instrumenten ontwikkeld om bepaald gedrag te stimuleren vanuit de groep, i.e. zelfsturing. De overheid heeft hierbij een faciliterende of mediërende rol. Denk bijvoorbeeld bij geïntegreerde gewasbescherming aan keurmerken, certificering, convenanten tussen bedrijven (horizontale afspraken), ketensamenwerking constructies en innovatieprogramma's. De overheid moet vooral ruimte scheppen, de condities creëren waaronder verschillende stakeholders met elkaar tot breed gedragen oplossingen kunnen komen, en het aantrekkelijk maken voor andere partijen om verantwoordelijkheid te dragen.

De sturende rol

De overheid kan sturen in processen van vraag en aanbod via een marktbenadering:

1. Sturen op de vraag: door middel van 'pull'-mechanismen kan de overheid de vraag vanuit de burger / consument versterken, waardoor het aanbod (bedrijfsleven) zich zal moeten aanpassen om aan de vraag te voldoen;
2. Sturen op aanbod: door middel van 'push'-mechanismen kan de overheid het bedrijfsleven beïnvloeden (aanpassing van het aanbod), waardoor de burger / consument in keuzes wordt beperkt of verruimd.

De leidende rol

De overheid neemt een leidende rol op zich bij urgente problematiek waarbij soms drastische maatregelen moeten worden genomen om relatief snel tot een oplossing te komen. Als verwacht wordt dat het draagvlak laag zal zijn, zal het instrumentarium dat ingezet wordt meer dwingend van karakter zijn.

Kort samengevat

Bij de ondersteunende rol is de doelgroep leidend in de ontwikkelingen en geeft de overheid daar zoveel mogelijk ruimte voor. Bij de sturende rol is de markt leidend maar wenst of eist de overheid een vernieuwde balans in vraag en aanbod, bijvoorbeeld om duurzame consumptie te stimuleren. Bij urgentie zal de overheid eerder een leidende rol op zich nemen en op directe wijze interveniëren.

2.5.2 Het beleidsinstrumentarium

Een overheid heeft verschillende beleidsinstrumenten om gedragsverandering te stimuleren tot haar beschikking. Het is van groot belang dat de burger goed geïnformeerd wordt over het nut van de inzet van een instrument, zodat hij de (vaak van bovenaf) bepaalde doelstelling accepteert. Van Woerkum (2000) onderscheidt de volgende vijf instrumenten:

Regelgeving

Regelgeving dwingt de burger tot gedragsverandering door een verplichting, zoals een snelheidslimiet op de snelweg. Om effectief te zijn is het bij regelgeving, gericht op gedragsverandering, noodzakelijk dat mensen de regel op zijn minst *kennen*. Helderheid over het belang en nut van regelgeving is essentieel voor de naleving ervan. Daarnaast moet eenvoudig uitgelegd kunnen worden hoe de regels moeten worden nageleefd: hoe moet je je naar de letter van de regel gedragen? Tot slot moet regelgeving tot acceptatie leiden. Dit is wellicht de meest lastige taak voor een overheid, omdat consensus moet worden opgebouwd voor een wet die van bovenaf is opgelegd. Het wordt echter vrij ingewikkeld wanneer een meerderheid besluit om de regel te verwerpen.

Voorzieningen

Beperkende voorzieningen, zoals rotondes of verkeersdrempels, dwingen de burgers eveneens tot verplichte gedragsverandering. Verruimende voorzieningen geven de burgers juist meer materieel dat leidt tot betere omstandigheden, waardoor iemand extern gemotiveerd raakt en vrijwillig gedrag verandert. Een voorbeeld is het aanleggen van meer recreatieve fietspaden, waardoor iemand meer fietstochten zou kunnen maken. Sommige beperkende voorzieningen zijn evident en doen hun werk zonder dat veel toelichting over het belang nodig is, zoals bijvoorbeeld verkeersdrempels. Over het nut en de betekenis van andere voorzieningen is gedegen uitleg meer van belang. Duidelijke informatie voor kinderen over de veiligheid van schoolhekken kan de kans op het slopen ervan doen afnemen. Vaak zijn voorlichtende campagnes nodig voor het scheiden van afval of glas. Goede voorlichting kan onderbenutting (een te laag rendement van de voorziening) voorkomen.

Sociale druk

Sociale druk leidt tot een gevoel van saamhorigheid, waardoor een sociale omstandigheid ontstaat waarin burgers extern gemotiveerd worden om vrijwillig hun gedrag te veranderen. Een voorbeeld is de actie tegen zinloos geweld en de stille tochten die door gemeenten mogelijk worden gemaakt. Bij sociale druk doet de overheid een beroep op het 'wij'- tegen 'zij'-gevoel. Propaganda is een goed voorbeeld van een dergelijk overheidsinstrument. Het uitoefenen van sociale druk brengt echter gevaren met zich mee. Een extreem voorbeeld is de opkomst van Nazi-Duitsland, waar het gevoel van saamhorigheid voor het Arische ras sterk werd geïndoctrineerd.

Financiën

Ook bij het financiële instrumentarium wordt een onderscheid gemaakt tussen beperkende en verruimende middelen. Deze kunnen een externe motivatie zijn om vrijwillig gedrag te veranderen. Vrijwillig wil zeggen dat de burger een keuze heeft om gedrag wel of niet te veranderen. Zo kan een autobestuurder kiezen voor een hoog of een laag tarief voor de Belasting Personenauto's en Motorrijwielen (BPM) dat onder andere afhankelijk is van het gewicht van de auto. Bij de beperkende variant heeft de burger informatie nodig om te weten waar hij aan toe is. Hij moet kunnen uitrekenen wat een bepaling hem kost. Bij verruimende financiële maatregelen heeft de burger recht op informatie hoe hij kan profiteren. Niet iedereen profiteert automatisch van een subsidieregeling. Schaamtegevoelens onder minder welgestelde mensen voor het aanvragen van een subsidie spelen hierbij ook een rol evenals vermeende administratieve lasten en lange procedures voor welgestelde mensen. De overheid heeft een belangrijke taak om de doelgroep te informeren. Enerzijds heeft de burger het recht op de mogelijkheden die hij heeft om voor een financiële vergoeding in aanmerking te komen en anderzijds moeten sociaal-psychologische belemmeringen zoveel mogelijk worden weggenomen.

Communicatie, waaronder voorlichting en educatie zoals NME

Omdat we in dit onderzoek communicatie nader onder de loep nemen, beschrijven we dit instrument iets uitvoeriger. Overigens merken we op dat het plaatsen van NME onder de noemer van communicatie niet door iedereen zondermeer geaccepteerd wordt. Er zijn ook NME-professionals die communicatie juist als een onderdeel van NME zien en het veel te eng vinden om educatie onder communicatie te plaatsen (Hesselink et al., 2000). Communicatie is een meer of minder doelbewuste poging om gewenste veranderingen te stimuleren die leiden tot gedrag dat het individu én ons allen ten goede komt (dit is echter een subjectieve verwachting). Communicatie kan op verschillende manieren worden benut en toegepast, van voorlichting tot formering. Communicatie kan via één- of tweerichtingsverkeer plaatsvinden waarbij de doelgroep al dan niet als een actieve gesprekspartner wordt gezien. Daarnaast wordt onderscheid gemaakt tussen het wel of niet willen beïnvloeden van de doelgroep (Van Ruler, 1998). Zo kan ook de overheid communicatie toepassen. In de volgende paragraaf wordt nader ingegaan op twee uitersten van beleidscommunicatie: een instrumentele en een emancipatoire benadering.

2.5.3 Gedragsverandering via instrumentele communicatie

Pogingen om coöperatief gedrag te stimuleren door communicatie in sociale dilemma's worden ook wel aangeduid als een moreel appèl: mensen motiveren tot vrijwillige gedragsverandering door te wijzen op het collectieve belang en op de eigen verantwoordelijkheid voor dat collectieve belang. Het informeren en overreden van het publiek tijdens de voorlichtings- en promotiecampagne 'Biologisch, eigenlijk heel logisch' van de Task-force Marktontwikkeling Biologische Landbouw ter bevordering van de biologische consumptie, is hier een voorbeeld van. Een dergelijk moreel appèl heeft echter alleen onder bepaalde omstandigheden, als oplossing van een sociaal dilemma, kans van slagen (Van Ruler, 1998):

- Als het gewenste gedrag in verhouding weinig kosten met zich meebrengt (geld, tijd, moeite, statusverlies), de doelgroep in zekere mate gemotiveerd is om iets voor het collectief belang te doen en daarbij het beeld heeft dat een relatief grote groep bereid is dit kleine offer te volbrengen;
- Als het gewenste gedrag meer dan 'een kleine moeite' is, maar daarbij de situatie relatief kleinschalig (overzichtelijk) is;
- Als er sprake is van een zeer gemotiveerde doelgroep die bereid is bepaalde offers voor het collectief belang te plegen, ongeacht wat anderen doen.

Voor de instrumentele educatieve benadering is het model van gepland gedrag van belang vanwege de systematische wijze waarop gedrag wordt herleid tot een aantal determinanten (zie figuur 2.1). Om te achterhalen waarom sommige mensen wel en anderen het gewenste gedrag niet vertonen, is een analyse van gedragsdeterminanten zinvol, maar hier niet uitgewerkt. In deze studie wordt wel rekening gehouden met het feit dat gedrag uit een complexe combinatie van determinanten voortkomt.

De instrumentele benadering (de klassieke educatieve variant) kan tevens bijdragen aan het ontstaan van een nieuwe vanzelfsprekendheid in het denken en handelen van burgers. Het thema 'duurzaamheid' wordt bijvoorbeeld reeds opgenomen in onderwijsprogramma's. Jongeren komen op deze manier op vroege leeftijd in aanraking met het thema. Maar ook oudere generaties kunnen door middel van educatie in aanraking komen met het thema 'duurzaamheid'. De Vereniging voor Natuur en Milieueducatie biedt hiervoor trainingen, adviezen en onderwijsmaterialen aan.

De oplossing voor een sociaal dilemma vereist vaak een structurele benadering, waarin maatregelen worden genomen die alle betrokkenen in een sociaal dilemma stimuleren of verplichten tot het maken van een coöperatieve keuze. De literatuur vertelt ons dat voor gedragsverandering vaak meer nodig is dan louter deze instrumentele vorm van communicatie. Het belang van communicatie bij gedragsverandering ligt niet zozeer in haar zelfstandige functie (uitsluitend een moreel appèl), maar in de combinatie met andere beleidsinstrumenten (Van Woerkum en Van Meegeren, 1999). Communicatie kan de werking van andere beleidsinstrumenten ondersteunen. Eén van de ondersteunende functies van communicatie is de bevordering van de acceptatie van beleidsinstrumenten. Structurele maatregelen die een sociaal dilemma moeten oplossen, beperken de handelingsvrijheid van de individuele participanten. Maatregelen kunnen alleen functioneren als er een zekere mate van acceptatie voor is, anders wordt de handhavinglast te groot. Met andere woorden, er moet draagvlak voor de beperkende maatregelen zijn en daartoe dienen wet- en regelgeving, voorzieningen en sancties vaak toegelicht te worden.

2.5.4 Leren via interactieve of emancipatoire communicatie

Wij lichten onder de noemer van interactieve communicatie, de emancipatoire variant toe. In tegenstelling tot de eerder besproken klassiek educatieve variant, is het uitgangspunt van de emancipatoire benadering de *transformatie van de eigen mogelijkheden* en niet de aanpassing aan de omgeving (Kleinig, 1989; in Van Woerkum en Van Meegeren, 1999). Het doel van de emancipatoire communicatie is vergroting van het probleemoplossend vermogen van 'de cliënt' of de doelgroep. Getracht wordt om mensen op zodanige wijze te ondersteunen, dat zij in staat zijn zichzelf te helpen. Van wezenlijk belang is dat de doelgroep gemotiveerd en gestimuleerd wordt om op zoek te gaan naar eigen oplossingen voor vragen, problemen of behoeften. De belangrijkste uitgangspunten van emancipatoire communicatie zijn:

- Participatief leren staat centraal. De stelling hier is: 'alleen oplossingen die vanuit de doelgroep komen, hebben blijvend effect'. De taak van een professional is om dit type leren te begeleiden. Men noemt dit ook wel het faciliteren van leerprocessen;
- Het is niet mogelijk om algemeen geldende oplossingen te bieden. Beter gezegd, er is maatwerk nodig omdat mensen verschillen, ook in hun problemen;
- Vragen stellen in plaats van direct oplossingen zoeken. Bewustwording en motivatie staan om die reden als doel centraal. Het gaat in eerste instantie om verheldering van vragen, problemen en gevoelens die tot dat moment vaag en onuitgesproken waren. Pas daarna kunnen oplossingen geformuleerd worden;
- De kennis en ervaringen van mensen zelf (hun constructie van de werkelijkheid) moet in beeld komen. Activiteiten zijn gericht op meer waardering voor deze kennis. Het draait om leren op jezelf te vertrouwen, in plaats van alleen te vertrouwen op externe deskundigheid;
- Er ligt een accent op het sterker en weerbaarder maken van mensen. Voor de meer kwetsbare groepen in elke samenleving is dit van groot belang;
- Maatschappelijke verbondenheid van problemen is onderdeel van de analyse. De consequentie is dat niet alleen de doelgroep in het leerproces betrokken wordt, maar dat doelgroepen worden gestimuleerd actie te ondernemen, ook ten aanzien van hun omgeving, dat wil zeggen de relevante mensen die hen omringen en de instellingen die hen van dienst kunnen zijn;
- Professionals, zij die de leerprocessen faciliteren, maken deel uit van het leerproces van de doelgroep(en), in die zin dat zij zich steeds bewust zijn van het spanningsveld tussen eigen doelen en die van de doelgroep(en).

2.6 Verklaring van gedrag: de instrumentele tegenover de emancipatoire benadering geplaatst

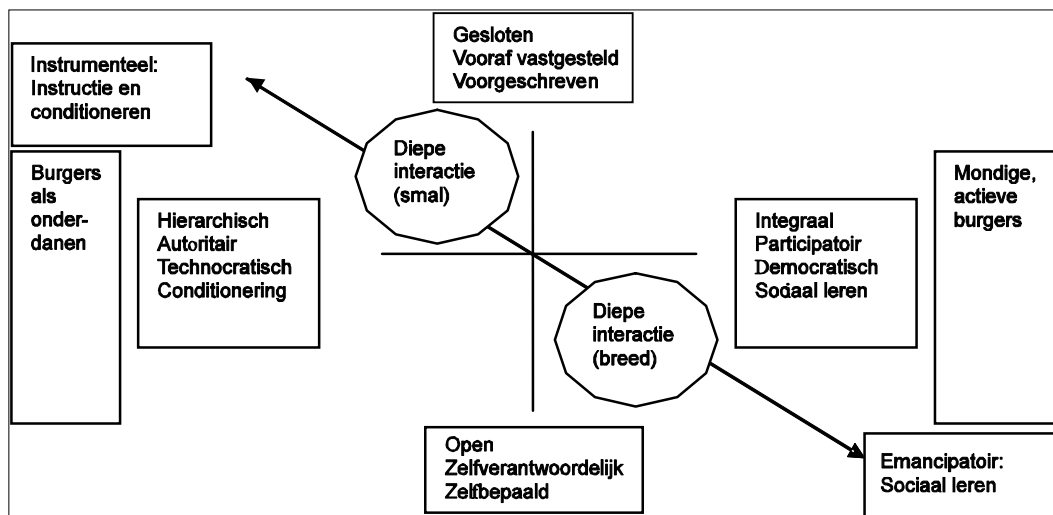
Een belangrijke vraag in dit onderzoek is 'hoe kan Natuur- en Milieueducatie (NME) vooral bijdragen aan een (nog meer) duurzaam denkende en handelende burger?' In haar rapport "*De effectiviteit van Natuur- en Milieueducatie*" haalt Sollart (2004) het onderscheid tussen een instrumentele en emancipatoire benadering van NME aan en refereert daarbij naar SLO (Stichting Leerplan Ontwikkeling). Volgens SLO in het Kernleerplan (SLO, 1990) gaat het bij een instrumentele benadering (vaak gekozen door overheid en milieubeweging) vooral om beïnvloeding van gedrag. NME wordt dan gebruikt om een vastgesteld doel, inclusief onderliggende waarden, normen, attitudes en handelingsperspectieven, te bereiken (EC-LNV, 2003). De instrumentele benadering is gebaseerd op een behavioristische filosofie die stelt dat gedrag stuur-, maak- en verklaarbaar is (Pavlov, 1903; Skinner, 1948¹). Hierdoor is gedrag ook relatief eenvoudig te toetsen. Het model dat beschreven is in paragraaf 2.3, is hier een voorbeeld van. In paragraaf 2.3 is echter ook geconstateerd dat gedrag niet zo eenvoudig via een louter instrumentele benadering te verklaren is.

In het tweede perspectief gaat het erom dat leerlingen verantwoordelijke burgers worden die in staat zijn om keuzes te maken. Emancipatoir leren heeft als doel waarden, normen, attitudes en handelingsperspectieven *en* doelen te ontwikkelen, in en tijdens het leerproces (EC-LNV, 2003). De emancipatoire benadering is gebaseerd op een sociaal constructivistische filosofie zoals de theorie van het communicatieve handelen (Habermas, 1971²). Deze theorie gaat ervan uit dat doelstellingen, in dit geval met betrekking tot duurzaamheid, niet kunnen worden opgelegd door een systeem, in dit geval de overheid. Een duurzame doelstelling is dynamisch en continue aan verandering onderhevig. Een 'waar doel' ontstaat door gelijkwaardige en participatieve interactie door burgers zelf. Een ieder geeft een eigen betekenis aan dit doel en streeft dit doel na volgens eigen kunde en maatstaven. Doordat men continue in dialoog treedt met anderen over het doel past deze zich continue aan, aan de context en situatie. Een overheid dient in dit geval de condities te scheppen, een omgeving te creëren, waarin actoren (burgers) vrij over duurzame doelen kunnen discussiëren, van elkaar leren en zich hier naar eigen normen en waarden toe kunnen gedragen. De focus ligt dan op bewustwording, acceptatie en competentieontwikkeling door zelfreflectie (Schön, 1983). Dit sluit aan op de verschuiving van het LNV-beleid van 'zorgen voor..' naar 'zorgen dat...' (Ministerie van LNV, 2004b). Wals en Jickling (2002) zetten de twee verschillende benaderingen op de volgende manier tegenover elkaar (zie figuur 2.3).

Volgens Wals en Jickling is een duurzame wereld zonder participatie en actieve democratische betrokkenheid onwenselijk. We kunnen ons in het ene extreme geval een eco-totalitair regime voorstellen, dat door wetten, regels, sancties, beloningen, training en conditionering van gedrag vanuit bepaalde ecologische criteria zeer duurzaam is. Je kunt je dan afvragen of de mensen binnen zo een regime gelukkig zijn en of zo'n regime wel rechtvaardig is. Ook kun je je afvragen of er geen alternatieve criteria voor duurzaamheid mogelijk zijn. In elk geval zullen mensen én vele andere soorten, nog generaties lang voort kunnen leven.

¹ Over Pavlov en Skinner: <http://home.wanadoo.nl/a.heer/Behaviorisme.htm>

² Over Habermas: <http://kubnw16.uvt.nl/~ljansen/filosooft/gesch/habermas.htm>

Figuur 2.3 Leren voor duurzaamheid in twee spanningsvelden (Wals en Jickling, 2002)

In het andere extreme geval stellen we ons een geëmancipeerde, democratische en transparante samenleving voor met kritische, competente en mondige burgers die actief deelnemen aan het zoeken van oplossingen voor maatschappelijke problemen, die participeren in allerlei besluitvormingsprocessen en alternatieve manieren van denken, waarderen en handelen respecteren en zelfs aanmoedigen. In een dergelijke samenleving zijn de mensen mogelijkwijze gelukkiger dan in een staat waarin alleen regelgeving bestaat, maar deze aanpak is wellicht utopisch te noemen en niet zo duurzaam vanuit ecologisch perspectief. Idealiter zou een goede balans tussen regelgeving en een emancipatoire benadering moeten leiden tot een meer duurzame ontwikkeling in de samenleving, waarin mensen zich houden aan afspraken maar ook begrip en besef hebben van deze afspraken over duurzaamheid. Ze staan dan ook echt achter hun gedrag. Beide benaderingen kunnen naast elkaar bestaan en elkaar aanvullen zodat een synergie-effect ($1 + 1 = 3$) kan ontstaan, zowel op korte als op lange termijn. Dit wordt in onderstaande alinea's nader toegelicht.

De genoemde gedachten over democratie, participatie, emancipatie en openheid kunnen we vertalen naar 'leren voor duurzaamheid' / NME en, meer specifiek, naar de besluiten die we nemen ten aanzien van doelen, inhoud en het soort leerprocessen die we trachten na te streven. Zo moeten we ons eerst afvragen in welke mate de 'lerenden' zelf betrokken zijn bij deze beslissingen. In welke mate richt leren voor duurzaamheid zich op uitdagingen die op lokaal niveau leven in de samenleving? In welke mate houdt leren voor duurzaamheid rekening met de ideeën, waarden, interesses, motivaties en concepten die de 'lerenden' zelf hebben (Wals et al, 2003)? Dit zijn slechts een paar vragen die opborrelen wanneer vanuit educatief perspectief de zorg voor duurzaamheid wordt gekoppeld aan zorg voor democratie en participatie. Volgens Meijer (in: Van Bergeijk et al., 1995) is het wenselijk dat:

"NME geen gedragsregels oplegt maar een 'inleiden in kennis' is, dat niet pretendeert actuele maatschappelijke problemen op te lossen. Educatieve en niet-educatieve waarden moeten dan blijvend van elkaar worden onderscheiden."

In de praktijk zijn beide benaderingen echter niet lijnrecht tegenover te zetten en van elkaar te onderscheiden. Inzet van enerzijds een instrumentele en anderzijds een emancipatoire benadering is afhankelijk van de context. Zo beschrijft Sollart:

'waar je in het schema zit, hangt uiteraard ook af van het probleem waar je mee te maken hebt. Autoritair of technocratisch ingrijpen kan in bepaalde gevallen juist noodzakelijk en legitiem zijn, zoals kan worden geïllustreerd met het voorbeeld van een acuut milieuprobleem zoals het vrijkomen van gifgassen. Een dergelijk probleem vergt onmiddellijke actie en iedereen is het daar ook mee eens' (2005).

In situaties waarbij sprake is van een 'sense of urgency', zal een instrumentele aanpak zoals een verbod op de korte termijn effectiever zijn. Zo werd op basis van diverse onderzoeken naar de gezondheid en leefomstandigheden in de wijk Overschie in Rotterdam, besloten om aan de hand van cameratoezicht een 80 km zone in te voeren. Wie deze grens overschrijdt, wordt (fors) beboet. 'Big Brother is watching you' per camera of jij je wel aan de opgelegde snelheid houdt. Het nut van deze snelheid en de gevolgen voor duurzame ontwikkeling zouden echter door een educatief emancipatoire benadering kunnen leiden tot meer begrip en een gedragsverandering op de lange(re) termijn onder de betrokkenen. Maar het is de vraag of er uit dit proces een maximumsnelheid van 80 km per uur zou voortkomen of dat er überhaupt iets aan de situatie zou worden veranderd.

2.7 Synthese van het conceptueel kader en relatie met empirische hoofdstukken

Het hierboven geschetste theoretisch kader dient als onderzoeksbijl om de drie onderzoeksvragen te kunnen beantwoorden en biedt de uitgangspunten voor de vier casebeschrijvingen. Allereerst is een uitgangspunt dat NME breed gedefinieerd wordt. Er wordt van te voren geen leidende keuze gemaakt tussen NME als instrument voor duurzaamheidsbeleid an sich en als beleidsinstrument om draagvlak te creëren voor lokaal natuur- en milieubeleid.

Een tweede uitgangspunt betreft de verklaring van gedrag. In de casebeschrijvingen wordt naar de belangen en motieven van de participanten gezocht om deel te nemen aan een project of activiteit gericht op duurzaamheid. Van Meegeren geeft aan dat gedrag door een complexe mix van situationele factoren (waaronder de rol van kennis) verklaard kan worden. Dat is per individu verschillend. Met die complexiteit wordt zoveel mogelijk rekening gehouden in de casebeschrijvingen. Door het stellen van open vragen naar belangen en motieven (zie bijlage 1) van de deelnemers wordt empirische informatie verzameld. Het is niet de intentie van dit onderzoek per case het gedrag volledig te kunnen verklaren door het gehele model van Van Meegeren (2000) in te vullen of de motivatie toe te wijzen aan een bepaalde klasse van De Bakker en Overbeek (2005).

Als derde uitgangspunt wordt expliciet gekeken naar de rollen van deelnemers aan een educatieproject of activiteit. Naar verwachting zal de motivatie van een individu direct te relateren zijn aan een bepaalde rol of rollen van dat individu in de maatschappij en/of in dat project of activiteit, aangezien een bepaalde rol een bepaalde sociale verantwoordelijkheid met zich mee brengt.

Als vierde uitgangspunt zal gekeken worden naar de betekenis van het educatie-instrument als beleidsinstrument. Er zal vooral gekeken worden naar de aanleiding voor de start van het project of de activiteit. Tevens zal aandacht gegeven worden aan de beleidscontext en welk belang wordt gediend.

Tot slot zullen de instrumentele en emancipatoire benaderingen van Wals en Jickling (2002) centraal staan in de casebeschrijvingen. De onderzoekers realiseren zich dat er vaak een mix van instrumenten wordt toegepast. Ten behoeve van de analyse worden deze, waar mogelijk, als extremen tegenover elkaar geplaatst. In de casebeschrijvingen wordt getracht inzicht te krijgen in hoe deze benaderingen werken. Uiteindelijk is het doel om te leren welke condities en factoren meespelen zodat de effectiviteit van NME als beleidsinstrument kan worden vergroot.

2.8 Tot slot

In dit hoofdstuk is de invloed van enerzijds de instrumentele en anderzijds de emancipatoire benadering, op gedragsverandering beschreven. Geconcludeerd wordt dat gedragsverandering een complex proces is dat niet eenvoudig is te verklaren. In dit onderzoek is een poging gedaan om door middel van enkele kwalitatieve casestudies, nader inzicht te verschaffen in processen die er toe leiden dat burgers zich maatschappelijk duurzamer gedragen. De in dit hoofdstuk beschreven theorie heeft als basis gediend voor het formuleren van de methode van casebeschrijving en de vragenlijsten voor de diepte-interviews (bijlage 1). De drie onderzoeksvragen die gericht zijn op de werking van de educatieve benaderingen zelf, de betekenis hiervan voor het beleidsinstrumentarium en de rol die kennis speelt bij het proces van duurzame ontwikkeling, worden integraal onderzocht waarbij de empirie leidend is voor de bevindingen. In de volgende hoofdstukken 3 t/m 6 staan de beschrijvingen van de vier cases waarin de emancipatoire en / of instrumentele benadering (impliciet) is gebruikt. Hoofdstuk 7 omvat de analyse van de bestudeerde cases. Hoofdstuk 8 geeft tot slot de conclusies en aanbevelingen weer.

3 Adopteer een Kip

De actie *Adopteer een Kip*³ is erop gericht om bij burgers de bekendheid met en het draagvlak voor biologische pluimveehouderijen te vergroten. Burgers kunnen zelf een kip adopteren of cadeau doen. In ruil daarvoor krijgt een adoptant eierbonnen waarmee in de natuurwinkel eco-eieren zonder bijkomende kosten afgehaald kunnen worden. Daarnaast krijgt een adoptant toegang tot allerlei speelse en informatieve websites en kan de adoptant met familie op bezoek gaan bij een biologische boerderij. In deze actie wordt vooral een instrumentele benadering toegepast.

Naast het gebruik van secundair materiaal, waaronder de resultaten van een adoptantenonderzoek, zijn enkele deelnemers aan het project geïnterviewd, van boer tot projectleider (zie bijlagen 2.1 en 3 voor een overzicht van gebruikte bronnen). Door het gebruik van al deze bronnen kan een breed en uitgebalanceerd beeld worden weergegeven.

3.1 Aanloop en doelstelling

De directe aanleiding voor de start van het project *Adopteer een Kip* (hierna: AeK) in juli 2003 was de vogelpest die in het voorjaar van 2003 uitbrak in Nederland. De schade in de pluimveesector, zowel in termen van financiële kosten als dierlijk én menselijk leed, was enorm en zorgde ervoor dat de media hier veelvuldig aandacht aan schonken. Biologica, de ketenorganisatie voor biologische landbouw en voeding én initiatiefnemer van AeK, trad in contact met een communicatiedeskundige die AeK als zodanig heeft gepresenteerd, overigens geïnspireerd door het project *Adopteer een Koe* opgezet door Stichting Koevoet. Aanleidingen van indirecte aard waren ten eerste de afname van het aantal arealen in de biologische landbouw en de minder snelle groei van de afzet van biologische producten na de sterke groei in 2000/2001. Ten tweede zocht de organisatie Biologica naar een platform voor vergroting van het maatschappelijk draagvlak. Biologica voelde zich geconfronteerd met het feit dat zij moeite had om haar veelheid aan taken en de resultaten die zij boekte onder de aandacht te brengen bij consumenten. Dit laatste acht zij noodzakelijk, aangezien haar missie – een stimulering van de biologische landbouw – onhaalbaar is zonder de betrokkenheid van de consument.

De doelstelling van AeK is om mensen (de consument) direct een instrument in handen te geven om daadwerkelijk iets te doen aan de negatieve aspecten van de gangbare pluimveehouderij, die zichtbaar waren geworden door de vogelpestcrisis. Het centrale idee van AeK is dat de prijs ontkoppeld wordt van het product: de persoon die adoptant wordt, betaalt van te voren een bepaald bedrag en kan in ruil daarvoor elke maand – gedurende een bepaalde periode – zes biologische eieren ophalen bij een natuurvoedingswinkel, die een zogenaamd ophaalpunt vormt. In ruil voor de financiële bijdrage krijgt de adoptant daarnaast een adoptiecertificaat, toegang tot een webcam, de 'mijn kip kan op mij rekenen'-sticker en een uitnodiging voor een Open Dag op de boerderij waar de adoptiekip woont. Voor de duidelijkheid: de adoptant adopteert een kip niet fysiek, aangezien de kippen door het grote aantal per bedrijf onmogelijk uit elkaar gehouden kunnen worden.

In het kader van het project AeK zijn drie producten ontwikkeld. Ten eerste is er 'de eigen adoptiekip' (29,50 euro voor een jaar). Ten tweede is er de online te bestellen 'kado-kip'

³ zie www.adopteereenkip.nl

(14.95 euro voor een half jaar). Tot slot bestaat de 'kip-en-ei-rekening': een deposito-rekening die gekoppeld is aan de Triodos-bank. Mensen ontvangen geen rente over hun deposito maar krijgen in plaats daarvan vijf jaar lang elke maand zes biologische eieren.

3.2 Aanpak en ontwikkeling

De belangrijkste partijen bij de oprichting van AeK zijn Biologica en de Triodos Bank. Biologica is naast initiatiefnemer tevens medefinancier van het project. De Triodos Bank heeft de kip- en ei-rekening ontwikkeld en heeft daarvan zelf de investeringen gedragen. Bij de initiatiefase van het project waren verder Stichting DOEN⁴, Natudis⁵, Udea⁶, NWO⁷/Natuurwinkel, Stichting Wakker Dier en Gied Donkers, een biologische pluimveehouder en tevens boegbeeld van het project, betrokken. Deze partijen zijn uitgenodigd om mee te denken over het project AeK en om het project mee te financieren en/of uit te voeren.

In de beginperiode van het project zijn radiospotjes ingezet om bekendheid voor het project te genereren. Bovendien hebben de natuurvoedingswinkels die een ophaalpunt vorm(d)en posters in hun winkels opgehangen en heeft de *free publicity* bijgedragen aan de bekendheid van het project. Daarnaast is AeK bij de jaarlijkse biologische open dagen gepromoot bij de boer. Omdat de open dagen verplaatst zijn van juni naar september 2003 was op dat moment veel informatie- en promotiemateriaal beschikbaar, waarmee aandacht kon worden gevraagd voor dit project en daarmee voor de biologische landbouw. Uiteindelijk is het project tot eind 2003 in meer dan 200 bladen en tijdschriften verschenen en zijn er diverse radio-interviews en Tv-optredens geweest. Het ging bij deze publiciteit overigens niet alleen over het project AeK, maar ook over de biologische landbouw in het algemeen. Het project maakte, vooral vanwege de vogelpest, enorm veel los in de samenleving en was 'een schot in de roos' te noemen in het licht van het stimuleren van de biologische landbouw. Adopteer een Kip was een begrip! Dit is niet onopgemerkt gebleven, aangezien het project de Esprix Publieksprijs, waarvoor consumenten online konden stemmen en de zilveren Esprix, een prestigieuze prijs in directmarketing- en reclameland en de hoogste onderscheiding in de non-profit sector, heeft mogen ontvangen. In oktober 2005 heeft AeK de 'Bronze EACA Award', een Europese prijs voor marketing gekregen.

In eerste instantie is de doelgroep van AeK breed geformuleerd, wat onder andere blijkt uit de radiospotjes die zijn ingezet om bekendheid voor het project te genereren. Vanwege beperkte financiële middelen zijn scholen geen expliciete doelgroep van het project geweest. Uiteindelijk vormen de adoptanten geen afspiegeling van de Nederlandse samenleving. Uit een kwantitatief adoptantenonderzoek, dat in de beginfase van de actie is opgezet, blijkt dat het profiel van de adoptanten 'hoog opgeleid, kritisch, en bewust levend' is. Bovendien is de adoptant een vrouw, tussen de 41 en 55 jaar oud, getrouwd of samenwonend, zonder kinderen of met thuiswonende kleine kinderen. De adoptant heeft een hoog inkomen, stemt vooral Groen Links en koopt daarnaast ook regelmatig biologische producten (Hornikx, 2004). Volgens twee van onze gesprekspartners zijn adoptanten vooral woonachtig in een stedelijke omgeving. Uit het genoemde adoptantenonderzoek kan tevens geconcludeerd worden dat de adoptanten vooral vanuit moreel oogpunt deelnemen aan AeK. De adoptant voelt zich tot een

⁴ Stichting DOEN is een fonds dat zich inzet voor een leefbare wereld. Dit doet ze door het ondersteunen van initiatieven op het gebied van Duurzame Ontwikkeling, Cultuur en Welzijn.

⁵ Natudis B.V. is de grootste merkenleverancier en distributeur van natuurvoeding en reformproducten in de Benelux.

⁶ Udea BV is een groothandel in biologische vers- en diepvriesproducten.

⁷ NWO is de organisatie die de branche van natuurwinkels vertegenwoordigt.

bepaalde hoogte verantwoordelijk en vindt het daarom belangrijk om de biologische sector te steunen, kippen een beter leven te geven en dieren over het algemeen goed te behandelen (Hornikx, 2004). Uit interviews met 32 adoptanten, die vooraf gingen aan het kwantitatieve adoptantenonderzoek, bleek dat de adoptanten vooral meedoen omdat ze kippen leuke dieren vinden, de actie diervriendelijk en ludiek is en de actie de biologische landbouw ondersteunt. Twee van onze gesprekspartners voegen aan de redenen van deelname 'hang naar nostalgie' dan wel 'verbinding met de boerderij' toe. Uit het afstudeerverslag van Maria van Maanen (2002), die twaalf adoptanten van het project *Adopteer een Koe* diepgaand heeft bevraagd, blijkt dat veel respondenten het zo'n leuk project vinden, wat als een eerste trigger gezien kan worden om mee te doen. Daarnaast vindt een aantal van hen het prettig dat hen een handelingsperspectief wordt geboden. Het daadwerkelijk adopteren van een koe wordt ingegeven door motivaties als 'dierwelzijn', 'stimuleren van duurzame bedrijfsvoering' en 'steunen van boerenfamilies'. Ondanks het verschil dat er bij het project *Adopteer een Koe* daadwerkelijk een koe wordt geadopteerd en dat de adoptant deze tijdens de boerderijdag kan bezoeken, zijn reacties op het project én motivaties om een koe of kip te adopteren, voor zover wij kunnen overzien, vergelijkbaar.

AeK heeft meer nieuwe consumenten aangetrokken dan van te voren was verwacht. Dit heeft wellicht te maken met het 'goede doel'-karakter wat AeK kenmerkt. AeK maakt duidelijk dat de biologische landbouw niet louter een economische sector is, maar ook een goed doel waarmee, wanneer je dit steunt, recht wordt gedaan aan natuur, dierenwelzijn en de instandhouding van biodiversiteit. Om een nieuwe impuls te geven aan het project is in de loop van de uitvoering vanuit het idee 'veel mensen hebben alles al' en inspelend op 'op de valreep nog een leuk cadeau organiseren zonder dat je naar de winkel hoeft', Kip-kado-online⁸ geboren. Verder streeft Biologica ernaar om de harde kern onder de adoptanten te behouden én uit te breiden. Daarom wordt getracht om mensen te blijven betrekken bij het project door bijvoorbeeld het verspreiden van informatie via de e-mail. Het project kent voorlopig nog geen einde. Biologica evalueert het project regelmatig zelf onder de adoptanten en betrokken winkeliers. Op basis van het gevoel dat zich onder de adoptanten een groep met een nieuw profiel bevindt, zal na de zomer van 2005 een nieuw onderzoek onder de adoptanten gehouden worden.

3.3 Tastbare resultaten

Het adoptantenonderzoek wijst erop dat er vier soorten deelnemers aan het project zijn. Ten eerste zijn er de 'kipadoptanten' die voor één jaar meedoen en het meest lijken op het profiel dat in paragraaf 3.2 is geschetst. Ten tweede zijn er de 'spaarkipadoptanten' die een rekening bij de Triodosbank hebben geopend, voor vijf jaar meedoen en iets meer zijn betrokken bij AeK dan de 'kipadoptanten'. Ten derde zijn er de 'kipkadoschenkers', zij hebben een kipkado aan iemand geschonken en, ten vierde, zijn er de 'kipkado-ontvanger', die een kipkado hebben ontvangen en het minst betrokken zijn bij de actie (Hornikx, 2004).

Volgens Biologica is AeK boven verwachting goed aangeslagen. Na een jaar waren er 12.177 adoptiekippen, 12.071 cadeaukippen en 752 spaarkippen aangemeld bij Biologica⁹. Op het moment van schrijven vertelt de internetsite van Biologica¹⁰ dat "sinds 19 september 2003, 50.002 mensen u voorgegaan zijn met het adopteren van een kip!". Onder laatstgenoemd gegeven bevinden zich ook adoptanten uit landen als België, Frankrijk, Ierland, Duitsland,

⁸ www.adopteereenkip.nl/kipkado

⁹ www.adopteereenkip.nl/kippennieuws.html//19mei

¹⁰ www.biologica.nl

Wales, Zwitserland, Spanje en IJsland. Overigens is ongeveer de helft van de adoptanten via het internet binnengekomen. De duur van het project blijkt te kort te zijn om te kunnen constateren of de zogenaamde 'harde kern' onder de adoptanten groter is geworden. Ten aanzien van de verkoop van biologische eieren is geconstateerd dat deze in 2004 met bijna een derde is gestegen ten opzichte van het jaar daarvoor. Zowel de actie AeK als de acties van Wakker Dier tegen de legbatterij kan hier mogelijk aan bijgedragen hebben.

Momenteel neemt het aantal adoptanten niet meer zo toe als in het eerste jaar van het project. Biologica constateert dat sommige adoptanten na één jaar afhaken. Om deze adoptanten een alternatief te bieden is Biologica gestart met 'Adopteer een appelboom' (hierna: AeA), dat mogelijk is gemaakt met de opbrengsten van AeK. Vanwege een aantal redenen kent AeA volgens Biologica minder adoptanten: de noodzaak tot participatie wordt minder gevoeld, het is niet nieuw en de 'aaibaarheidsfactor of het knuffelgehalte' is niet aan de orde. Toch is met deze actie gestart vanwege onder andere het belang van de appelteelt voor de biologische sector.

3.4 Effecten

Het project heeft veel effecten gehad. Zonder de indruk te willen wekken uitputtend te zijn, noemen wij er hier een aantal. Er zijn winkeliers van natuurvoedingswinkels die constateren dat er naar aanleiding van AeK nieuwe klanten, die niet gangbaar biologische producten kopen, in hun winkel komen. De bonnen die de adoptanten moeten inleveren in ruil voor eieren, hebben in sommige gevallen daarom een drempelverlagend effect om eens een kijkje te nemen in een natuurvoedingswinkel. Verder heeft het project volgens Biologica een positief generiek effect gehad op de verkoopcijfers van biologische eieren, zoals in de vorige paragraaf werd beschreven. Er zou een bewustwordingsproces op gang zijn gebracht: mensen kijken op een andere manier naar (het leven van) de legghen. Een neveneffect dat door Biologica als potentieel wordt omschreven, is de bijdrage aan de professionaliteit van en de interactie in de keten. De keten wordt door het project namelijk op gebied van logistiek en marketing ondersteund. Een bijkomend effect van intern organisatorische aard is dat AeK voor de organisatie Biologica veel heeft betekend: met een relatief klein aantal mensen is enorm veel teweeg gebracht. Dit strekt zich uit tot over de landsgrenzen, gezien het feit dat er vanuit internationale vergelijkbare organisaties belangstelling is voor het uitwisselen van ervaringen met betrekking tot AeK.

Een volgend effect dat wij hier noemen is een aanpassing op het biologisch-dynamische bedrijf van een collega van Gied Donkers. Deze collega teelt groenten, beschikt daarnaast over 200 kippen voor de eierproductie en doet aan huisverkoop: hij verkoopt biologische groentepakketten aan een bepaald aantal consumenten. Het project AeK heeft hem op het idee gebracht om zijn afnemers van biologische groentepakketten (voor wie dat wil) een bepaald bedrag per maand te laten betalen, waarvoor ze elke maand ook een aantal biologische eieren bij het groentepakket vinden. Op deze manier ontvangen de consumenten de eieren iets goedkoper vergeleken met wanneer ze de eieren los van het groentepakket zouden kopen en is de collega verzekerd van een bepaalde afzet. Als laatste effect wordt de voorbeeldfunctie van AeK genoemd. De acties 'Adopteer een Appelboom' (Platform Biologica), 'Adopteer een Pup' (KNFG), 'Adopteer een Geit' en 'Plant een Boom' (beide NOVIB) zijn adoptieprojecten die eveneens een instrumentele benadering hanteren en in het succes van AeK willen delen.

3.5 Kritische succesfactoren

Verskillende factoren hebben ervoor gezorgd dat AeK als succesvol omschreven kan worden. Hieronder noemen we de factoren die in de gesprekken aan de orde zijn geweest.

Twee van onze gesprekspartners noemen als eerste het ludieke karakter van het project of de speelse manier waarop het biologische ei-product onder de aandacht is gebracht bij het brede publiek. Eén gesprekspartner neemt de term 'hoog fun-gehalte' in de mond en benadrukt dat het project nooit zo'n succes zou zijn geweest als het een (hele) serieuze toon had gehad. In het verlengde hiervan wordt ook de 'niet-betuttelende, luchtige, gezellige en vooral positieve toon' in de communicatie, zoals in de maandelijkse 'Kippenmail' en in de half jaarlijkse (fysieke) 'Kippenpost', genoemd.

Een tweede kritische succesfactor is de ontkoppeling van prijs en product waardoor er geen prijsvergelijking tussen producten plaatsvindt. De consument kan dus niet verleid worden tot de aankoop van goedkopere niet-biologische eieren.

Ten derde worden de stevige wortels in de biologische sector én de professionaliteit van Biologica door twee van onze gesprekspartners als zeer belangrijk voor het succes van AeK omschreven. Biologica heeft goede contacten met alle partijen in de keten van de biologische landbouw, wordt door velen gezien als een betrouwbare organisatie en communiceert zorgvuldig en regelmatig over het project.

Een vierde belangrijke factor die zou hebben bijgedragen aan het succes van AeK is de communicatie van de adoptant met de boer zelf. Gied Donkers is goed in staat gebleken om bijvoorbeeld tijdens open dagen een duidelijk verhaal over dierenwelzijn te vertellen en daarbij de juiste toon aan te slaan. Zijn verhaal zou het project écht maken en aantonen dat het project niet één of andere slimme marketingtruc is. Het belang van een goed verhaal zou niet onderschat moeten worden, aangezien de gangbare pluimveehouderij over het algemeen een 'black-box' voor mensen is. Aansluitend hierop vertelt Donkers dat het voor hem niet moeilijk is gebleken om uitleg te geven over de biologische pluimveehouderij en waarin deze verschilt van de gangbare pluimveehouderij. Het verschil ertussen is groot en zichtbaar, wat het verhaal relatief eenvoudig communiceerbaar maakt.

Ten slotte zouden nog enkele andere factoren zoals (1) de makkelijke manier om het adoptiepakket aan te vragen (toegankelijkheid via de website) én (2) de wederkerigheid (het voor de bijdrage krijgen van tastbare zaken zoals de eieren, (3) een sticker en (4) de uitnodiging voor de Open Dagen voor de financiële bijdrage) hebben gezorgd voor een lage drempel om mee te doen met AeK.

Ook zijn factoren zoals 'samenwerking met anderen op het gebied van ideevorming, financiën en publiciteit' en 'gebruik maken van het moment' (denk aan de 'Esprix-marketing prijs') in het kader van de kritische succesfactoren genoemd.

4 Duurzame Wijk

Het pilotproject Duurzame Wijk is opgestart om te werken aan duurzaamheid in wijken van Rotterdam en Den Haag en voor het ontwikkelen van een methode om bewonersparticipatie rond duurzaamheid van de grond te krijgen (Verreck en Wijffels, 2004). In dit project is de emancipatoire benadering toegepast; de participerende bewoners hebben uiteindelijk de doelstellingen bepaald en op concrete wijze bijgedragen aan de ontwikkelingen naar een meer duurzame wijk. Naast diverse secundaire bronnen, veelal beschikbaar gesteld door het projectmanagement, is gesproken met projectleiders, projectleden en overige betrokken partijen en deelnemers om een breed en uitgebalanceerd beeld van het project weer te kunnen geven (zie bijlagen 2.2 en 3).

4.1 Aanloop en doelstelling

Het idee voor de pilot is ontstaan tijdens gemeentelijk NME-overleg tussen de vier grote steden Rotterdam, Den Haag, Amsterdam en Utrecht. Er was behoefte aan zelfstandige, bottom-up ontwikkeling van stadswijken op het gebied van duurzaamheid, waarbij de bewoners zo optimaal mogelijk betrokken zouden worden. Medewerkers van de NME-diensten hadden de ambitie om samen met bewoners in woonwijken duurzame initiatieven te ontplooiën. In Rotterdam is het idee rondom Duurzame Wijk geïnitieerd door de afdeling Natuur en Milieu van de Dienst Sport en Recreatie (SenR). In Den Haag is het idee opgepakt door de Dienst Stadsbeheer, afdeling Milieucommunicatie. De Provincie Zuid-Holland verstrekke voor 50% cofinanciering aan het project vanuit het programma Leren voor Duurzaamheid. De Provincie beschouwde de pilot overigens als 'een pareltje', zoals de geïnterviewden meedeelden. In Amsterdam en Utrecht heeft het idee geen verdere vorm gekregen.

De inspiratiebron voor Duurzame Wijk was het Engelse project 'Local Indicators To Monitor Urban Sustainability' (LITMUS), dat goed aansloot op de gemeentelijke wens van duurzame wijkontwikkeling. In dit project werd zeer concreet met bewoners gewerkt aan duurzaamheid in twee achterstandswijken van Londen. Het accent lag in dit project op de ontwikkeling van duurzaamheidsindicatoren. In paragraaf 4.2 wordt, als onderdeel van de voorstudie van dit project, nader op het LITMUS project ingegaan.

De doelstelling van Duurzame Wijk was tweeledig:

- Algemeen: het ontwikkelen van een proceswijze voor het opstarten en uitvoeren van een wijkproject met participerende bewoners. Hiervoor heeft een uitgebreide voorstudie plaatsgevonden;
- Concreet: het meer duurzaam (eigenlijk leefbaarder) maken van een stadswijk en van leefbaarheid naar duurzaamheid. Leefbaarheid betreft de sociale en ecologische factoren op straat in de wijk zoals deze door de bewoners ervaren wordt. Leefbaarheid is echter niet getoetst.

Kortom, het project richtte zich op het samen ontwikkelen van duurzame initiatieven met bewoners. De volgende vragen kwamen onder meer aan de orde:

- Hoe verbind je diverse partijen met elkaar?
- Hoe kunnen scholen bijdragen aan duurzaamheid in de wijk?
- Hoe sluit je aan op de wensen en leefwereld van de wijkbewoners?
- Hoe kunnen samenwerkingsprocessen tussen de betrokken partijen ingebed worden in beleid om tot continuïteit te komen?

De doelgroep bestond uit (1) de wijkbewoners en (2) de partijen rondom de bewoners (wijkcorporatie, gemeente etc.). Het projectleiderschap lag in handen van een onafhankelijk adviesbureau op het gebied van duurzame ontwikkeling: Cailin Partners.

4.2 Aanpak en ontwikkeling

Het LITMUS-project in Engeland was, zoals genoemd, de inspiratiebron voor de pilot. In dit project lag de nadruk op het ontwikkelen van indicatoren om duurzame ontwikkelingen in kaart te brengen en te kunnen meten. Tijdens een werkbezoek in Engeland voor aanvang van het project Duurzame Wijk werd echter duidelijk dat het ontwikkelen van de indicatoren te veel tijd in beslag nam, waardoor er nauwelijks tot geen ruimte was om bewonersparticipatie tot stand c.q. tot zijn recht te laten komen in de Engelse wijken. In het project Duurzame Wijk wilde men juist het accent meer op een open proces met verschillende betrokkenen leggen. Centraal in het Duurzame Wijk project stond het *proces*, dat wil zeggen het realiseren van contacten tussen de verschillende betrokken partijen die de buurtactiviteiten moeten realiseren. Het was geen primaire doelstelling om effecten van duurzaamheid te meten. Verder hadden de projectmedewerkers en participerende partijen weinig ervaring met het ontwikkelen van indicatoren en worden deze door bewoners ook niet als direct nuttig ervaren. Zij zien graag actie op de korte termijn. Daarom is besloten om minder aandacht te besteden aan indicatoren. Wel is advies op dit gebied richting beleid verstrekt en heeft een uitvoerig vooronderzoek plaatsgevonden naar ervaringen op het gebied van participatie en duurzaamheid op wijkniveau op basis van interviews en literatuuronderzoek (succes- en faalfactoren). Dit onderzoek heeft een checklist opgeleverd met verschillende criteria, die als input heeft gediend voor de pilot. Deze is gepubliceerd in Cailin Partners (2004). Bij de start van de pilot waren de projectleiders goed voorbereid door het uitgebreide vooronderzoek. De geformuleerde criteria leidden tot de keuze voor de wijken Blijdorp en Bergpolder in Rotterdam en de wijk Rustenburg-Oostbroek in Den Haag. Verondersteld werd dat in deze wijken de participatie van de bewoners en dus de kans op slagen van het project, relatief hoog zou zijn.

4.2.1 Aanpak en ontwikkeling in Rotterdam

Om draagvlak bij de gemeente of deelgemeente te creëren voor het project, was een voorwaarde dat er 50% medefinanciering van de gemeente Rotterdam zou komen. Het kostte tijd om gemeentelijke partijen te vinden die hiertoe bereid waren vanwege de emancipatoire aanpak van het project. Er waren geen concrete 'harde' doelstellingen geformuleerd. Het proces zou bepalen hoe het project zou verlopen en zelfs de activiteiten waren nog niet gepland. Deelgemeente Noord zag het project uiteindelijk als een uitdaging om een eerder project (Duurzame Wijkvernieuwing) een vervolg te geven. Hierin participeerden het opbouwwerk (SONOR) en de woningcorporatie Vestia. Naast deze partners ging men op zoek naar partijen die konden onderzoeken hoe een verbreding van het project in andere wijken en andere deelgemeenten kon plaatsvinden. Hiervoor werden Gemeentewerken, Milieubeleid en de Diensten Stedenbouw en Volkshuisvesting betrokken. Door aan te haken bij Deelgemeente Noord lag ook de keuze voor de wijken Blijdorp en Bergpolder vast. In deze wijken had namelijk het eerdere project plaatsgevonden. Daarnaast voldeden de wijken aan criteria uit het vooronderzoek (openheid in beleid, geen sprake van conflictsituaties tussen betrokken partijen, een redelijk stabiele en rustige wijk, etc.).

Om al in een vroeg stadium binding te krijgen met de bewoners werden bilaterale activiteiten georganiseerd. Een voorbeeld daarvan is het opzetten van een ruilbalie voor planten en speelgoed, georganiseerd door de wijkmilieuwerkplaats. Deze werkplaats was een concreet resultaat van Duurzame Wijkvernieuwing en kreeg door het (vervolg) project Duurzame Wijk de

kans om verdere initiatieven te ontplooiën. Naast dergelijke bilaterale activiteiten is het project opgestart met een campagne die als doel had om bewoners te betrekken door te vragen wat zij belangrijk vonden aan duurzaamheid in hun wijk en of zij bereid waren om actief te participeren. Als middel is in beide wijken een mobiel theeterras georganiseerd, waarbij circa 50 bewoners per wijk gestructureerde vragen beantwoordden over hun betrokkenheid bij en wens naar duurzaamheid. Tot slot kreeg men de mogelijkheid om punaises te prikken op een duurzaamheid-dartboard bij thema's zoals 'groen', 'verkeer' of 'afval' (één punaise per niveau van wereld, wijk en woning). Dit gaf een visueel beeld van wat de bewoners gezamenlijk belangrijk vonden. De verschillend ingevulde dartboards leidden tot per wijk verschillende accenten in de aanpak.

Bewoners van Bergpolder wilden op wijkniveau aandacht voor groen, veiligheid en afval. De bewoners van Blijdorp stelden prioriteit aan verkeer en veiligheid. De thema's 'groen' en 'afval' stonden respectievelijk op de 3e en 4e plaats. De verschillen tussen Blijdorp en Bergpolder zijn meegenomen in het formuleren van deelprojecten en acties in de wijken. Niet duidelijk werd hoe men dit op meer detailniveau wilde aanpakken. Hiervoor is dan ook de Olympiade-conferentie georganiseerd (Cailin Partners, 2004). Hieruit bleek dat bewoners vooral bezig zijn met het 'hier en nu', terwijl andere partijen de thema's voor op de langere termijn wilden bekijken (voor beleidsverankering). De bewoners hebben een aantal doelstellingen geformuleerd bij de thema's die belangrijke input vormden voor het formuleren van de deelprojecten. Uit de denktank zijn tevens de concrete resultaten voortgekomen die het project heeft opgeleverd en deze worden daarom in paragraaf 4.3.1 besproken. Bij vrijwel alle activiteiten voerden de bewoners zelf het werk uit.

4.2.2 Aanpak en ontwikkeling in Den Haag

Er is in Den Haag relatief veel aandacht besteed aan de zoektocht naar een geschikte wijk. Er is bijvoorbeeld bewust niet voor de Stationswijk of Transvaal gekozen, omdat daar al gemeentelijke initiatieven werden ontplooid en omdat andere problemen dan duurzame ontwikkeling prioriteit hebben, zoals veiligheid en criminaliteit. Duurzame Wijk beoogde enerzijds dat bewoners zich duurzamer gaan gedragen en anderzijds dat meer rekening werd gehouden met duurzaamheidsaspecten voor (bestaande) initiatieven. Dat is een van de redenen waarom uiteindelijk voor de wijk Rustenburg-Oostbroek, stadsdeel Escamp, is gekozen. Rustenburg is een wijk in verandering, bijvoorbeeld van een overwegend autochtone wijk naar een meer multiculturele wijk. In de wijk was sprake van herstructurering en er lag een plan waarin de bewoners wilden voorkomen dat er gesloopt zou worden. De bewonersorganisatie BORO is zeer actief en er is een actieve sociale infrastructuur aanwezig. Dit gaf een mogelijkheid, een ingang binnen de wijk, om aan te haken bij het project Duurzame Wijk. De Dienst Stedelijke Ontwikkeling bood de benodigde ruimte om de uitvoering in te bedden in het wijkplan.

Voor het creëren van draagvlak is door het projectteam allereerst contact gezocht met de coördinator van het wijkplan (Dienst Stedelijke Ontwikkeling). Door hem is het nadere contact gelegd met de bewonersorganisatie BORO. Er is gebruik gemaakt van hun netwerk en communicatiemiddelen en de bewonersorganisatie heeft zich actief ingezet voor en in de deelprojecten. Door onder andere het betrekken van BORO werd het projectteam door de bewoners als een gelijkwaardige gesprekspartner gezien. Verder is het gemeentelijk stadsdeel betrokken, dat zorgde voor afstemmingsoverleg met professionals zoals Groenbeheer, beleidsmedewerkers van Onderwijs Cultuur en Wetenschap (OCW), de wijkplan-coördinator, de politie en opbouwwerk. Tot slot heeft de wethouder 'Duurzaamheid en Nieuwe Gebieden' het officiële startsein gegeven voor het project.

Het project begon met een campagne die tot doel had om de bewoners te informeren, hen actief te betrekken en om hun meningen en ideeën over een duurzaam Rustenburg-Oostbroek te peilen. In Den Haag is, in tegenstelling tot Rotterdam, gekozen voor open gesprekken (circa 100 gevoerd) door de 'Klapkar', inclusief terras met koffie, thee en live muziek. De bewoners konden ideeën op een appel in een kartonnen boom hangen. De bewoners vonden de volgende thema's van belang: leefbaarheid, welzijn en welvaart, verkeer en vervoer, afval, sociale veiligheid, wonen en groen. Vanwege de open gesprekken waren de thema's al concreter door de bewoners ingevuld. Na de campagne was het plan om binnen het project workshops te organiseren om tot een gezamenlijke visie tussen bewoners en overige betrokken partijen (onder meer beleid) te komen. Het bleek dat bewoners niet zaten te wachten op een plan voor de lange termijn, iets dat voor het beleid juist wel interessant was, maar 'hier en nu' acties wilden ondernemen, net als in Rotterdam. Er is daarom voor gekozen om de visievorming praktisch in te steken op het thema groen. Uit de workshops is een denktank ontstaan, waarin een aantal mensen dat betrokken was bij de workshops, participeert en verder denkt over een duurzame wijk op de lange termijn. Uit de campagne en de workshops kwam de input voort die leidde tot het formuleren van een aantal concrete 'leefbaarheidacties'; Deze worden in de volgende paragraaf besproken. Ook bij deze activiteiten hebben de bewoners het werk op zich genomen.

4.3 Tastbare resultaten

Het primaire doel van het project was om een gedegen interactieproces te ontwikkelen met stakeholders, gericht op duurzame ontwikkelingen op wijkniveau. Volgens de projectleiders is het doel gerealiseerd. De resultaten en leerervaringen van het project zijn na te lezen in Cailin Partners (2004).

4.3.1 Resultaten in Rotterdam

Uit de deelprojecten in de pilot Duurzame Wijk Rotterdam zijn onder andere de volgende 'tastbare' resultaten voortgekomen:

- Organisatie rondwandelingen door Vroessenpark, inclusief informatieve folder, in samenwerking met Opbouwwerk;
- Educatieve bestrijding zwerfafval en afval rond containers, in samenwerking met de Roteb¹¹. Vermeldenswaardig is dat de bewoners samen met de Roteb tot overeenstemming zijn gekomen om een informatieve sticker te ontwerpen voor afvalcontainers, met als doel om beter om te gaan met afval;
- Het duurzaam en natuurlijker inrichten van een ecologisch binnenterrein in Rotterdam Noord, inclusief de ontwikkeling van een handboekje, in samenwerking met Vestia;
- Duurzaam wonen in Blijdorp: informatie en educatie voor bewoners over duurzaam en monumentaal woningonderhoud, het verbouwen en het uitwisselen van ervaringen door de Deelgemeente Noord, in samenwerking met het opbouwwerk;
- Duurzaam Bergpolder Zuid: een toekomstvisie met concrete acties en afspraken in samenwerking met een adviesbureau;
- Leren voor de toekomst: 'Leren van je kinderen'. Door het middel 'keuzekist' is op scholen aan kinderen gevraagd wat zij belangrijk vonden aan natuur in de stad. Hieruit is een gezamenlijke actie (ouders en kinderen) in het kader van duurzaamheid opgestart in samenwerking met het Landelijk Centrum voor Opbouwwerk (KNHM);

¹¹ Roteb is verantwoordelijk voor reiniging en afvalinzameling in Rotterdam

- Duurzame websites: vanuit de Provincie Zuid-Holland kwam additionele financiering voor het ontwikkelen van twee wijk-websites in het kader van stadsdebatten. De nadruk lag op wijkparticipatie en ondersteuning van duurzame initiatieven in de wijk¹².

4.3.2 Resultaten in Den Haag

Uit de campagne en de workshop kwamen 'concrete leefbaarheidacties' voort die leidden tot de volgende tastbare resultaten in beide wijken:

- Schoonmaakacties in samenwerking met de BORO;
- Een cursus rondleidingen met nadruk op de Berlage-architectuur en groen in de wijk, in samenwerking met de BORO;
- Multiculturele wijk: met hierin de acties 'De Wijk Schoon', waarin aandacht werd besteed aan educatie over afval, speciaal voor allochtone vrouwen in buurthuis de Escampade. De actie was gericht op gedragsverandering (een meer instrumentele benadering) en Duurzaamheidsgesprekken, gesprekken met kleine groepen allochtonen over duurzaamheid in het algemeen en water in het bijzonder, in samenwerking met stichting BOOG;
- Het scholenproject: diverse thema's op het gebied van duurzaamheid zijn aan de orde geweest om de scholen beter bij de wijk te betrekken, in samenwerking met onder andere NUON, SME, MilieuAdviseurs en Global Action Plan;
- Revitalisatie winkelgebied 'Dierenselaan', waarbij bijvoorbeeld een gezamenlijke Sinterklaasactie door winkeliers is georganiseerd in samenwerking met de Dienst Stedelijke Ontwikkeling.

4.4 Effecten

De achterliggende vragen, die vanuit dit onderzoek bij de doelstelling van Duurzame Wijk kunnen worden gesteld, zijn of bewoners zich daadwerkelijk duurzamer zijn gaan gedragen en of de wijk duurzamer is geworden. Zo ja, op welke groep bewoners heeft het project effect gehad en waarom? Dit zijn echter lastige vragen, want wat wordt onder duurzaamheid verstaan? Er bestaan misschien wel 100 verschillende definities van het begrip; voor de één heeft het begrip een andere betekenis dan voor de ander. Toch wordt in deze paragraaf een poging gedaan om de vragen te beantwoorden.

Het lastige van multistakeholder-processen is dat de verschillende partijen toch in hun eigen rol blijven 'hangen': eigen belangen staan voorop en worden snel verdedigd. De richting van duurzame ontwikkeling is wellicht het (meer) centraal kunnen stellen van het gemeenschappelijke belang in plaats van het eigen belang, dus het kunnen en willen kijken naar bredere dan de eigen doelstellingen. Ontwikkelingen op de lange termijn leven veel minder in een buurt. In een participatief proces moeten mensen uit hun hokjes (en vaste rollen) kunnen en willen stappen en niet uitgaan van de wedstrijd: de gemeente (beleid) *versus* de bewoners. Het is een uitdaging om methoden te vinden om verschillende mensen en partijen een gezamenlijke (duurzame) visie te helpen ontwikkelen. Wellicht geldt hier een motto: 'voor een betere wereld, begin bij jezelf.' Het is complex om duurzaam gedrag te stimuleren en te meten met dergelijke emancipatoire projecten als Duurzame Wijk. Duurzaam gedrag is (te) afhankelijk van veel externe factoren. Rationele economische (goedkopere) motieven overwinnen vaak de ecologische (duurzame) motieven waarbij een appèl wordt gedaan op het moreel. Dit project heeft in ieder geval bijgedragen aan meer binding tussen verschillende stakeholders in de wijk, de People-component. Duurzame ontwikkeling is een incrementeel proces, het bouwt stap voor stap op. Dit geldt overigens niet alleen voor emancipatoire

¹² www.blijddorpsite.nl en www.bergpolderweb.nl

processen maar ook voor meer instrumentele benaderingen. Later in dit rapport wordt hierop teruggekomen.

4.4.1 Effecten project op de wijkbewoners in Rotterdam

In het project is een keuze gemaakt voor onderwerpen en niet specifiek voor een bepaald type doelgroep. Volgens een aantal geïnterviewde betrokkenen van verschillende partijen was de grootste groep deelnemende bewoners boven de 45 jaar oud en overwegend autochtoon in beide wijken. Bij de scholendeelprojecten en de groenprojecten waren (ook) meer jongere mensen betrokken (30-40 jaar). Noemenswaardig is ook dat studenten niet actief of geheel niet deelnamen. Volgens geïnterviewden beschouwen studenten de wijk meer als 'slaapplaats dan als woonplaats'. Bij sommige door de bewoners opgezette activiteiten was sprake van een actieve groep die voor zichzelf iets realiseerde (dus een eigen belangen nastreefde), bij andere opgezette activiteiten werd een activiteit ontplooid die juist gericht was op het betrekken van andere bewoners, zoals de rondwandeling in het Vroesenpark of de dag van het monumentaal wonen in Blijdorp/Bergpolder. Wat betreft de deelname was er geen opvallend verschil merkbaar tussen vrouwen en mannen.

In beide wijken werd door geïnterviewden geconstateerd dat bewoners die zich eerder al actief bezig hielden met diverse activiteiten in de wijk, vooral in het begin de voortrekkers waren bij initiatieven. Dit kwam vooral tot uiting in de groenprojecten, zoals de parkrondwandelingen en de ecologische binnentuin. Vooral bij het laatste project waren betrokken bewoners duidelijk geïnteresseerd in groen in de stad en speelden sociale motieven een rol (reacties waren: 'leuk om burens en anderen te leren kennen' of 'leuk om samen een folder te maken'). Andere bewoners waren eerst afwachtend, maar participeerden uiteindelijk na positieve reacties van anderen. De aanvankelijke terughoudendheid kwam bijvoorbeeld door eerdere slechte ervaringen met gemeentelijke plannen waarbij de inspanning niet tot de beloofde resultaten had geleid. Naar schatting van geïnterviewden waren de meeste bewoners toch het meest geïnteresseerd in het duurzaam verbeteren van de eigen omgeving; 'ik' was hierbij de grootste drijfveer. Deze bewoners hadden ergens 'last' van en zochten naar een oplossing. Opvallend was bijvoorbeeld de groep die zich bezig hield met zwerfvuil. Een deel (hondenbezitters) was erg betrokken toen het zwerfvuil aangepakt werd dat in het park lag waar zij hun honden uitlieten. Toen het afval in de straat bij de vuilcontainers ter sprake kwam liepen zij echter een stuk minder hard. De projecten, uitgevoerd door bewoners voor bewoners, waarin het collectieve belang het beste tot uiting kwam waren:

- Vroesenpark schoon / minder afval bij vuilcontainers;
- Rondwandeling Vroesenpark;
- Natuurvriendelijk binnenterrein;
- Levendige schoolpleinen: meer natuur en natuurlijke materialen op het schoolplein.

Een verandering in duurzaam gedrag van de bewoners is, zoals eerder genoemd, een complex proces en moeilijk meetbaar. In dit project is niet geëvalueerd of bewoners zich duurzamer of bewuster zijn gaan gedragen. Dat geldt overigens ook voor het project in Den Haag.

Volgens geïnterviewden zijn in het project wel nieuwe bewonersgroepen actief geworden. Geslaagde projecten zijn volgens de geïnterviewden de beste reclame om nieuwe bewoners actief te betrekken en activiteiten voort te zetten. Een voorbeeld hiervan zijn de rondwandelingen in het Vroessenpark, die na afronding van het project nog steeds plaatsvinden. Na afloop van het project hebben de organiserende partnerorganisaties elk een aantal deelprojecten onder hun hoede genomen om voort te zetten. Men denkt echter dat de (pro-)activiteit van de groep bewoners afhankelijk is van de aansturing door de initiërende partij (bijvoorbeeld Vestia of SONOR) en dat de groep niet snel uit zichzelf acties zal blijven ondernemen. Een goede, motiverende trekker voor bewonersactiviteiten is dus van belang!

Volgens SONOR is het samen met andere bewoners initiatief nemen om iets in de wijk op te pakken op zich al duurzaam. Deelname aan een succesvol, gezellig deelproject had regelmatig tot gevolg dat deze deelnemers ook aan andere deelprojecten meededen en andere bewoners werden gestimuleerd om ook te participeren. Mensen die eenmaal een stap op de participatieladder hebben gezet blijven vaak 'inzetbaar', maar de eerste stap is vaak de moeilijkste. Juist deze eerste stap, *het waarom*, is interessant om nader te onderzoeken.

4.4.2 Effecten project op beleid in Rotterdam

De Deelgemeente Noord (portefeuillehouder) is enthousiast geworden door het project en ziet graag een doorstart van het project of delen daarvan. De stadhouder van deze deelgemeente heeft zelf ook in een aantal gevallen initiatieven genomen in deze richting, bijvoorbeeld door het opbouwwerk opdrachten te verstrekken. Soms toont een andere Deelgemeente belangstelling, meestal voor één van de deelprojecten. Het gemeentelijke beleid in Rotterdam als geheel laat zich echter niet snel beïnvloeden door een project als deze of door overige initiatieven op wijkniveau. Wel mag genoemd worden dat de Provincie Zuid-Holland Duurzame Wijk als een 'pareltje' beschouwde en graag een vervolg van het project ziet.

4.4.3 Effecten project op de wijkbewoners in Den Haag

De jongste participant in het project in Den Haag was rond de 30 en de oudste boven de 70 jaar. Er was nauwelijks een verschil te noemen tussen mannen en vrouwen qua participatie in activiteiten, op enkele uitzonderingen na (zoals de rondleidingen, waarbij meer vrouwen betrokken waren). Rustenburg-Oostbroek kende al een actieve bewonersorganisatie in de wijk, de BORO, met ruim 120 leden. Van tevoren was een actieve en hoge participatiegraad ingeschat en dat bleek ook het geval te zijn. Rustenburg-Oostbroek wordt dan ook vaker als pilot voor gemeentelijke wijkprojecten ingezet.

De motivaties van de participanten liepen (en lopen nog steeds) uiteen. Sommige bewoners zijn goed in 'klagen' over de wijk, maar doen zelf nooit actief aan verbeteringsactiviteiten mee. Het is de vraag of het efficiënt en effectief is om veel energie te steken om deze 'achterblijvers' mee te krijgen. Andere bewoners participeren alleen wanneer het zaken betreft waar ze zelf een belang bij hebben. Zo is er een handtekeningenactie gestart om het betaald parkeren tegen te gaan. Bewoners gaven aan niet pertinent tegen betaald parkeren te zijn, maar dat het er nu de tijd nog niet voor is. De bereidheid om te luisteren naar argumenten van de gemeente was er wel. Een belangrijke motivatie van de bewoners is om de wijk aantrekkelijk te houden voor middeninkomens en ervoor te zorgen dat de buurt niet achteruit gaat. Zo zien de winkeliers graag klanten die een redelijk budget te besteden hebben. Deze 69 winkeliers hebben zich verenigd en streven actief naar verbetering van de winkelstraat (Dierenselaan). Hierbij worden diverse acties opgezet, zoals feestelijkheden rond een gecombineerd Sinterklaas- en Suikerfeest, ter bevordering van de integratie en voor het terugbrengen van de kerstsfeer in december. Duurzame Wijk heeft een bijdrage hieraan geleverd en de acties duren nog steeds voort.

Ook hier is het lastig om aan te geven of bewoners zich daadwerkelijk duurzamer zijn gaan gedragen, maar er zijn wel voorbeelden te noemen waarin bewoners bewuster omgaan met duurzaamheid. (Mede) door het project Duurzame Wijk zijn vooral op scholen kinderen meer bezig met (is de school meer bezig met educatie over) duurzaamheid en veiligheid. Dit uit zich ondermeer in betrokkenheid bij diverse projecten en activiteiten. Oudere bewoners letten vooral meer op het schoonmaken en schoon houden van de wijk. Een voorbeeld van een vervolgactiviteit die momenteel speelt betreft dakopbouw. In de wijk wordt getracht om de jaren-dertig-woningen op te knappen en duurzame materialen te gebruiken voor de

hernieuwing van daken. In nieuwbouwwoningen worden deze materialen al standaard toegepast. Bewoners worden geïnformeerd over de voordelen van de milieuvriendelijke bouwmaterialen, de energiebesparing, betere brandwering en de winst die hen kan opleveren. Daarnaast wordt hen een aantrekkelijk voorstel aangeboden om over te gaan op prefab-dakopbouw en worden de nadelen van traditioneel bouwen onderstreept. Duurzaamheid is ook verkoop: je moet het *kunnen* verkopen.

Het volgende voorbeeld illustreert waarom het lastig is om verduurzaming in een wijk te meten. Een wijk heeft te maken met verloop. In Rustenburg – Oostbroek staan aardig wat huizen te koop of te huur. Bewoners die actief waren bij duurzame activiteiten in de wijk verhuizen soms en dan houdt hun betrokkenheid op. Sommige vroegere bewoners trekken daarentegen soms weer terug naar de wijk, maar dat heeft waarschijnlijk meer te maken met bijvoorbeeld klachten over de Vinex-locaties waar ze naar toe verhuisden, dan dat ze teruggaan naar Rustenburg omdat ze deze wijk nu ‘zo duurzaam’ vinden. Naar aanleiding van het project Duurzame Wijk zijn er geen specifieke reacties geweest (of getoetst) waaruit opgemaakt kan worden dat bewoners zich duurzamer zijn gaan gedragen. Wel mag gesteld worden dat een aantal bewoners over het algemeen erg betrokken is in de wijk en dat er veel duurzame activiteiten in de wijk worden ontplooid, waarbij de BORO proactief is betrokken.

Tot slot mag als effect vermeld worden dat het project Duurzame Wijk Den Haag is gekozen tot één van de GIDO-pilots, in samenwerking met Woningbeheer NV. Dit heeft geleid tot de ‘leefgoedpilot’. Binnen dit deelproject is een denktank (zie paragraaf 4.2.2) van bewoners uit de workshops groen en de cursus rondleidingen gevormd om breder na te denken over een duurzame wijk. De denktank heeft vervolgens het idee van Wijkaandelen uitgewerkt. Dit zijn beheersafspraken tussen bewoners en gemeente, waar beiden rechten en plichten aan ontleen. Bewoners kunnen via de aandelen hun stem inbrengen. Het idee is verder uitgewerkt en is momenteel draaiende in de wijk. Volgens de geïnterviewden verloopt dit initiatief om (nog) meer bewoners in de wijk actief te krijgen voor een duurzamer Rustenburg-Oostbroek erg goed.

4.4.4 Effecten op beleid in Den Haag

In Den Haag zijn gemeentelijke instanties in verschillende diensten georganiseerd. Door het project heeft de afdeling MilieuCommunicatie Stadsbeheer meer contact gekregen met het stadsdeel waar de wijk Rustenburg onder valt. Vervolgens heeft het stadsdeel gevraagd of MilieuCommunicatie ook in een ander project dat is gericht op bewoners in een wijk, wilde participeren. Zo is het balletje sneller gaan rollen. Door gerichte samenwerking kunnen aparte budgetten efficiënter worden besteed. Pas in een later stadium is contact gezocht met verschillende gemeentelijke instanties. Hoewel dit niet tot noemenswaardige knelpunten heeft geleid, wordt geconcludeerd dat het wenselijk is om al in een voorstadium met de overige betrokken gemeentelijke instellingen tot afstemming te komen, dus voordat contact wordt gezocht met de bewoners.

4.5 Kritische succesfactoren

De projectleiders zijn door het project tot meer inzicht gekomen als het gaat om het bereiken van een duurzame ontwikkeling in de maatschappij (in een wijk). Zo is geleerd om inhoudelijk aan te sluiten op de belevingswereld en leefstijlen (praktijken) van de bewoners. Van belang zijn *empowerment en competentieontwikkeling*. Prikkel bewoners om zelf actie te ondernemen en geef hen hiervoor (mede)verantwoordelijkheid (laat hen dit voelen). Dit betekent dat er vanuit het beleid meer aandacht voor en vooral *vertrouwen* moet zijn in emancipatoire

processen, waarbij (sub)doelstellingen en beoogde resultaten opzettelijk niet concreet van tevoren, maar in overeenstemming met de doelgroep worden geformuleerd. Daarnaast is het van belang dat de betrokken overheidsinstanties *vertrouwen* opbouwen met burgers en op de korte termijn (relatief kleine) beloftes waar kunnen maken. Een voorbeeld is het direct vervangen van een kapot raam. Bewoners moeten niet 'verveeld' worden met lange-termijn beleidsprocessen. Zij willen snel actie zien.

In principe zouden in alle wijken projecten die gericht zijn op duurzame ontwikkeling kunnen plaatsvinden, mits het ambitieniveau aangepast wordt aan de omstandigheden en er wordt aangesloten bij de ervaren hoofdproblematiek in de wijk. Zo zal in bepaalde (achterstands)wijken de belangrijkste behoefte van bewoners wellicht 'het bereiken van meer veiligheid in de wijk' zijn. Je hoeft bij deze bewoners in eerste instantie minder snel aan te kloppen met het idee om meer groen in de wijk te willen aanleggen. Dit heeft alles te maken met de opvatting over wat duurzame ontwikkeling is; deze definitie kan per persoon en organisatie verschillen.

De stap van leefbaarheid naar duurzaamheid vraagt om een kwaliteitsbewaker. Bewoners zijn experts in de wijk, maar over bijvoorbeeld het mondiale aspect van duurzaamheid hebben sommigen meer behoefte aan informatie en kennis. De rol van kwaliteitsbewaker is weggelegd voor de projectleider: deze informeert en vertaalt. Het aanbieden van leuke voorbeeldprojecten blijkt goed te werken. De kwaliteitsbewaker moet er ook voor zorgen dat er bewust wordt gewerkt aan het creëren van een leerproces in de wijk. Een leerproces waarbij de verschillende partners in het project van en met elkaar en in relatie tot hun sociale omgeving leren. Een leerproces ontstaat door discussie en reflectie. Het deelproject 'leren van je kinderen' in Rotterdam is een voorbeeld van een project waarin dit goed gelukt is. Het is belangrijk dat er een ontwikkeling in het leren zit, zodat bijvoorbeeld een regelmatig terugkerende schoonmaakactie er uiteindelijk toe leidt dat mensen minder afval op straat gooien (Cailin Partners, 2004).

Bewoners in een wijk betrek je door je af te vragen wat hen drijft. Je moet het project niet willen concentreren rondom de vijf hardste 'schreeuwers' die roepen wat ze *niet* willen. Maar je moet ook niet al je energie op die bewoners richten die toch al enthousiast meedoen. Haak aan op specifieke leefstijlen en betrokkenheid van specifieke bewoners. De focus in het project moet zelfbeheer (door bewoners) zijn: 'hoe krijg je bewoners van hun bank?'. Van belang is dat mensen *bereid* zijn om te participeren.

Leefbaarheidsthema's komen veelal voort uit eigenbelang (veiligheid, zwerfafval, hondenpoep), duurzaamheidsthema's vanuit een gemeenschappelijk gevoeld belang. De uitdaging in het proces van leefbaarheid naar duurzaamheid is om mensen te stimuleren om buiten de grenzen van het eigenbelang te kijken. Eigenbelang kan dan veranderen in een gemeenschappelijk gevoeld belang.

Op basis van deze case kan niet 'hard' aangetoond worden of met behulp van doelgroepparticipatie lange-termijn duurzaamheidresultaten geboekt kunnen worden. De echte succesfactoren lagen meer in de procesmatige sfeer waarbij op korte termijn concrete resultaten konden worden geboekt. Zo is een netwerk rondom de betrokken partijen en bewoners opgebouwd en draagvlak voor (duurzame) activiteiten gecreëerd. Op korte termijn zijn concrete resultaten aangetoond, maar het blijft een (voorlopig) onbeantwoorde vraag of het project bij heeft gedragen aan verduurzaming van de wijk op de langere termijn. Een verandering in duurzaam gedrag van de bewoners is een complex proces en zoals eerder aangegeven moeilijk meetbaar. Dat geldt zeker voor veranderingen op de lange termijn. Het helder kunnen communiceren, middels monitoring en evaluatie, van (emancipatoire) proces- en

inhoudelijke projectresultaten is een belangrijke voorwaarde voor opdrachtgever, -nemer en de doelgroep om bij te dragen aan een project als Duurzame Wijk. Dit betekent ook dat de (on)mogelijkheden van een dergelijk project in kaart worden gebracht.

5 Den Hâneker

Den Hâneker is een agrarische natuur- en landschapsvereniging in de Alblasserwaard-Vijfheerenlanden in de provincie Zuid-Holland. Haar kernactiviteiten zijn primair gericht op het behoud van agrarisch natuurbeheer. NME is een onderdeel van de activiteiten waarmee de primaire doelstelling ondersteund worden. Zowel een instrumentele als een emancipatoire benadering wordt toegepast.

Er is gesproken met bestuursleden van de vereniging en met leden die een actieve rol binnen de vereniging en een bepaalde rol in de maatschappij hebben (zie bijlage 3). Daarnaast is gebruik gemaakt van secundair materiaal aangereikt door de vereniging. Zo wordt een breed en uitgebalanceerd beeld weergegeven (zie bijlage 2.3).

5.1 Aanloop en doelstelling

De oprichting van de agrarische natuur- en landschapsvereniging Den Hâneker kent een lange geschiedenis en heeft meer aanleidingen. In de jaren zeventig (rond Wereldvoedseldag) wilde een groepje boeren uit de Alblasserwaard-Vijfheerenlanden ontwikkelingshulp bieden. Ze werden zich ervan bewust dat ze zelf, met hun grootschalige productie, onderdeel van het probleem waren en dat er ook binnen de eigen bedrijfsvoering veranderingen mogelijk waren om bij te dragen aan een betere wereld. Ze gingen zich onder andere richten op verbetermogelijkheden op het gebied van mineralen-, weidevogel- en slootkantenbeheer. Er werd een werkgroep, de Werkgroep Duurzame landbouw en Ontwikkelingssamenwerking Alblasserwaard en de Vijfheerenlanden, opgericht. Dit was een eerste vorm van agrarisch natuurbeheer.

In 1993 werd een nieuw voorontwerp van het streekplan gepubliceerd. In het streekplan stonden de natuurdoelen voor de streek aangegeven. Deze zouden volgens de provincie bereikt moeten worden door middel van de aankoop van agrarisch land, dat vervolgens omgezet zou worden in natuur. De agrariërs wilden hun land niet kwijt en besloten om deze bedreiging constructief aan te pakken en om te zetten in een kans. Samen met andere betrokkenen en met de natuurvereniging Alblasserwaard-Vijfheerenlanden maakten zij een alternatief voor het ontwerp streekplan, waarin voorgesteld werd om het land in eigendom van de boeren te laten en hén de natuurdoelen te laten realiseren. De provincie stemde toe met een proefproject agrarisch natuurbeheer. Binnen twee jaar waren de eerste resultaten bereikt. Dit alles leidde tot een convenant tussen Den Hâneker en andere betrokken organisaties ten aanzien van landschap, agrarische economie, milieu en water, natuur, leefbaarheid en recreatie en toerisme. Daarop volgend werd een landschapsplan opgesteld en zijn projecten opgestart. Den Hâneker heeft een belangrijke rol gespeeld bij de totstandkoming van het Landschapsplan. Het convenant loopt in 2005 af. Den Hâneker heeft een voorzet gemaakt voor een gebiedscontract dat het convenant kan opvolgen.

In 1993/1994 hebben natuurvereniging Alblasserwaard-Vijfheerenlanden en de hiervoor genoemde werkgroep zich verenigd in agrarische natuur- en landschapsvereniging Den Hâneker, dat overigens 'mannetjesgrutto' betekent. De hoofddoelstelling van Den Hâneker betreft het behoud en de versterking van de natuurwaarden en het landschap. Behoud door ontwikkeling en niet door stilstand, is het credo. De vereniging wil de mensen in en buiten de streek de schoonheid van het landschap laten zien, hen ervan bewust maken dat behoud niet iets vanzelfsprekends is en hen wijzen op hun medeverantwoordelijkheid.

5.2 Aanpak en ontwikkeling

Den Hâneker is ontstaan door de samenvoeging van de Werkgroep Duurzame landbouw en Ontwikkeling Alblasserwaard en de Vijfheerenlanden en de Natuurvereniging Alblasserwaard-Vijfheerenlanden. De oorspronkelijke werkgroep bestond uit een groep van 18 boeren. Na de samenvoeging had Den Hâneker 30-50 leden. Teunis Jacob Slob was één van de belangrijkste aanjagers bij de oprichting van de organisatie. Bij de ontwikkeling van het alternatieve streekplan waren ook lokale overheden en burgers betrokken. De provincie speelde een belangrijke rol omdat zij Den Hâneker de kans gaf om het proefproject uit te voeren.

Na de ontwikkeling van het alternatieve streekplan is de pilot agrarisch natuurbeheer gestart. In 1996 is het convenant gesloten en is het Landschapsplan opgesteld. Het agrarisch natuurbeheer heeft zich voortgezet en is nog steeds de core-business van Den Hâneker. De vereniging neemt geen taken van boeren over, maar maakt hen bewust van problemen en oplossingen en faciliteert waar nodig en mogelijk (onder andere bij SAN-aanvragen (SAN=Subsidieregeling Agrarisch Natuurbeheer), schrijven van bezwaarschriften, onderhandeling over vergoedingen en informatievoorziening). Den Hâneker kan ook door particulieren en overheden worden ingeschakeld voor het ontwikkelen van natuurplannen.

Naast agrarisch natuurbeheer is de vereniging zich gaan toeleggen op educatie in de vorm van voorlichting, het ontwikkelen van lesmateriaal voor scholen, het ontwikkelen en uitgeven van informatieboekjes over flora en fauna, het aanleggen van natuurwandelpaden, het organiseren van boerderijbezoeken voor schoolklassen, het geven van cursussen, etc.

Den Hâneker probeert ook ondernemers te helpen bij het opzetten van recreatieactiviteiten. De vereniging zorgt onder andere voor PR en voor de ontwikkeling van arrangementen. Het meest recente thema waar Den Hâneker zich op focust is 'landbouw en zorg'. De vereniging helpt boeren om een zorgboerderij op te zetten, geeft cursussen op het gebied van landbouw en zorg, helpt de zorgvragers en zorgaanbieders te matchen en onderhandelt met zorginstellingen over de vergoeding.

Voor ieder aandachtsgebied is een werkgroep in het leven geroepen. Sinds 2003 houdt Den Hâneker kantoor in het Streekkantoor in Groot Ammers, het vroegere Ooievaardorp. Den Hâneker heeft het kantoor gefinancierd en samen met Stichting Streekcentrum Ooievaardorp Liesvelt ontwikkeld. Allerlei regionale organisaties gebruiken het gebouw. Het streekkantoor is tevens een ontmoetingsplaats voor de betrokken organisaties en fungeert als bezoekerscentrum.

Er waren bij de oprichting van de vereniging geen externe financiële middelen beschikbaar. De eerste kosten werden door de betrokkenen zelf gefinancierd en de activiteiten werden in de eigen tijd uitgevoerd. Er is later ook veel gebruik gemaakt van allerlei subsidies. Vrijwilligheid heeft altijd een belangrijke rol gespeeld. Het bestuur en de werkgroepen doen hun werkzaamheden in hun vrije tijd. Er zitten zowel burger- als agrarische leden in het bestuur en de werkgroepen. Er zijn nu zo'n 60-70 actieve leden. De vereniging heeft enkele betaalde medewerkers. In totaal heeft de vereniging 1000 leden. De meeste zijn te vinden in de leeftijd tussen 40 en 60; ruim 300 leden (30 tot 40%) zijn agrariërs.

De motivatie om lid te zijn, loopt uiteen. Voor boeren kunnen pragmatische redenen meespelen. Via de vereniging kunnen zaken collectief worden geregeld, worden cursussen verzorgd en informatie aangeboden. Het idee van rentmeesterschap speelt ook een belangrijke rol: je moet goed voor het land zorgen. Ook worden boeren lid vanuit sympathie voor de organisatie.

Den Hâneker is een bijzondere agrarische natuurvereniging omdat het aantal burgerleden veel groter is dan het aantal agrarische. Burgers worden lid omdat ze een verantwoordelijkheid voor en betrokkenheid bij de streek voelen en sympathie hebben voor het werk van Den Hâneker. Meestal zijn ze in de streek geboren. Soms hebben ze ook een stukje land. Maar er zijn ook nieuwkomers onder de burgerleden te vinden en een percentage van de leden woont buiten de streek. De meeste leden weten het een en ander van natuur. Er is van verschillende kanalen gebruik gemaakt om leden te werven, waaronder advertenties, brochures, stands op braderieën en beurzen en vooral mond tot mond reclame. De agrarische natuurvereniging richt zich op verschillende doelgroepen, waaronder: agrariërs, streekbewoners, stadsbewoners, scholen, zorgbehoeftige personen, zorginstellingen en overheden.

5.3 Tastbare resultaten

Den Hâneker heeft al sinds haar oprichting veel resultaat opgeleverd. Eén van de belangrijkste resultaten betreft het agrarisch natuurbeheer. De resultaten daarvan zijn terug te vinden in het landschap. De flora en fauna zijn toegenomen en meer divers geworden en het aantal landschapselementen is toegenomen (houtwallen, struweelhagen, etc.). Er is een groot aantal natuurplannen gemaakt en uitgevoerd, ook door particulieren en lokale overheden. De ruim 300 agrariërs in de streek die zijn lid van Den Hâneker doen aan natuurbeheer. Het agrarisch natuurbeheer uit het pilotproject heeft agrarisch natuurbeheer in Nederland op de kaart gezet. De ideeën zijn verankerd in de Nederlandse subsidieregels (Programma Beheer) en in de Brusselse regelgeving. Den Hâneker was één van de eerste agrarische natuurverenigingen in Nederland. Naderhand zijn er veel meer van dergelijke verenigingen opgericht.

Den Hâneker heeft haar stempel op de gebiedsinrichting gedrukt. Het streekplan is aangepast, een convenant is afgesloten en een Landschapsplan gemaakt. Zonder het initiatief had de regionale overheid zelf de natuurontwikkeling gedirigeerd en had de streek er misschien heel anders uitgezien. De overheid is zich bewust geworden van het feit dat natuurontwikkeling en -beheer anders kan. Landbouw is daardoor behouden gebleven in de Alblasserwaard-Vijfheerenlanden, mede door verbreding zoals recreatie, educatie en zorg.

Enkele wapenfeiten van Den Hâneker: 3357 ha weidevogelbeheer, 127 km slootkantbeheer, 280 ha uitgestelde maaidata, 84 agro-toeristische ondernemers, 13 zorgboerderijen (in de Alblasserwaard-Vijfheerenlanden en Krimpenerwaard), 100 dagplaatsen per week, 15.000 bezoekers in bezoekerscentrum Groot-Ammers en 1000 leden. Er is veel informatiemateriaal ontwikkeld, waaronder een folder, een boekje met flora en fauna, cursussen, een website, een documentaire film, lespakketten en een magazine.

5.4 Effecten

De respondenten, en volgens hen ook het merendeel van de leden, zijn op een andere manier naar de streek, het landschap en de natuur gaan kijken en gaan er vaak ook anders mee om. Agrariërs die aan natuurbeheer doen worden enthousiast en gaan zich er meer in verdiepen en op toelagen. Steeds meer burgers ontwikkelen landschapselementen op hun grond. Ook overheden laten landschapsplannen ontwikkelen en uitvoeren.

Tijdens de excursies steken kinderen en volwassenen veel op. Daarvan zal het een en ander blijven hangen, waarbij mogelijk een uitwerking in het gedrag plaatsvindt. In ieder geval zijn de deelnemers zich bewuster van de rol van de landbouw. De afstand tussen boer en burger is kleiner geworden. Boeren zien burgers niet meer als een bedreiging en burgers zien in dat ze

boeren nodig hebben om het karakter van de streek te behouden. In deze streek is het bewustzijn ontwikkeld dat er gezamenlijk moet worden gewerkt aan het behoud van de streek en dat dit niet alleen een taak van de landbouwsector is.

Er is/was samenwerking met andere streekorganisaties, zoals de terreinbeherende organisaties, Utrechts Landschap, Staatsbosbeheer en Zuid-Hollands Landschap, de Vogelwacht Vijfheerenlanden, de Molenstichting, Stichting uitvoering Landschapsplan Alblasserwaard-Vijfheerenlanden, IVN, Stichting Veldstudiecentrum en het Wellantcollege. Den Hâneker functioneert als een soort intermediair; ze brengt organisaties bij elkaar. Tevens heeft Den Hâneker met drie andere agrarische natuurverenigingen de Coöperatie Stadteland opgezet.

Den Hâneker heeft een streekcentrum geopend dat door veel bezoekers wordt bezocht en door veel organisaties wordt gebruikt. Het streekcentrum geeft bezoekers een beeld van wat er allemaal in de streek te doen is en dient als locatie voor evenementen. De oude ambachtenmarkt trok bijvoorbeeld 1000 bezoekers.

5.5 Kritische succesfactoren

De agrarische natuur- en landschapsvereniging Den Hâneker is één van de oudste, grootste en meest succesvolle agrarische natuurverenigingen van Nederland. Een aantal factoren heeft hieraan bijgedragen.

De organisatie probeert bedreigingen om te zetten in kansen en uitdagingen. Het plan van de provincie om boeren uit te kopen, zelf natuur te ontwikkelen en via ge- en verboden het karakter van de streek te behouden, was voor vele boeren een bedreiging. In plaats van de hakken in het zand te zetten, kwamen zij met een tegenvoorstel dat voor beide partijen gunstig was. Behoud door ontwikkeling was daarbij een belangrijk uitgangspunt.

Doelbereik is het uitgangspunt voor Den Hâneker. Er wordt naar resultaat gestreefd en resultaat moet worden beloofd. Daarbij gaat het er niet om *door wie* het resultaat wordt bereikt. Den Hâneker is daarbij minder eendimensionaal dan andere agrarische natuurverenigingen die stellen dat het verdedigen van agrarische belangen een taak van de boeren zelf is.

Flexibiliteit is een ander uitgangspunt. Als de ene methode niet werkt, moet voor een andere worden gekozen. De vereniging is vooral faciliterend en inspirerend en niet dirigerend. Er wordt de leden niet verteld wat ze moeten doen. Men wordt gewezen op de problemen en mogelijke oplossingen. De leden worden zo zelf probleemhouder. Tevens maakt Den Hâneker duidelijk dat natuurontwikkeling en beheer de agrarische bedrijfsvoering niet in de weg hoeven te staan. Er is een aantal voorbeeldbedrijven dat overzichten van kosten en opbrengsten uitgeeft, waaruit kan worden afgeleid dat natuurvriendelijker produceren niet tot meer kosten/minder opbrengsten leidt.

Kennis, kunde en inzet van leden is belangrijk. Daarbij gaat het bijvoorbeeld om aansprekende idealisten als voortrekkers. Den Hâneker heeft altijd goede en gemotiveerde voortrekkers gehad. Bij de oprichting en ontwikkeling is gebruik gemaakt van de kennis en kunde van gepensioneerde managers uit het bedrijfsleven. In de werkgroepen zitten gemotiveerde en ervaren vrijwilligers. Den Hâneker is een organisatie die van aanpakken weet, ook als er geen middelen zijn: praten, nadenken en dan aan de slag gaan.

6 Het Verhaal van de Heuvelrug

De Utrechtse Heuvelrug is een natuurgebied dat zich uitstrekt van het Gooimeer tot de Grebbeberg aan de Nederrijn. De Heuvelrug is van grote betekenis als natuurgebied, maar draagt ook bij aan het welzijn van de mensen die er wonen, recreëren en werken. Het gebied wordt doorsneden door vier snelwegen. De infrastructurele activiteiten voor wonen, werken, reizen en agrarisch exploiteren heeft de Heuvelrug in de loop der jaren versnipperd. Alleen het zuidelijk deel (ten zuiden van de A12) kent de status van 'Nationaal Park'. In het noordelijke deel is nog de minste ervaring met een gemeentegrensoverstijgende en dus een gebiedsgerichte aanpak. Het beheer van deelgebieden is in handen van verschillende terreinbeheerders, zoals Staatsbosbeheer, Het Utrechts Landschap, Goois Natuurreservaat, Natuurmonumenten, Defensie en van particuliere landgoedeigenaren. Prioriteiten voor gebiedsinrichting verschillen per gemeente. Om teloorgang van de ecosystemen in dit gebied te voorkomen, is het van belang de gebieden met elkaar te verbinden.

NME is ingezet ter ondersteuning van het beheer- en inrichtingsvraagstuk. Zowel een instrumentele als een emancipatoire benadering is in dit project toegepast.

Secundaire informatie over het project is beschikbaar gesteld door de organisatie IVN (zie bijlage 2.4). In de keuze van de te interviewen personen, is gekozen voor de projectleider en doelgroepvertegenwoordigers die hebben deelgenomen aan het project om een breed en uitgebalanceerd beeld te kunnen weergeven (zie bijlage 3).

6.1 Aanloop en doelstelling

Voor de beheer- en inrichtingsvraagstukken zijn plannen opgesteld om de 'snippers' van de Heuvelrug met elkaar te verbinden (Visie 'Heel de Heuvelrug') onder andere door middel van ecoducten. Om de ecosystemen op de Heuvelrug verder te verbeteren is bewustwording, draagvlak en samenwerking nodig van recreanten, vrijwilligers, bewoners en bestuurders van verschillende gemeenten en van provinciale instellingen. Plannen op het gebied van communicatie en educatie waren in eerste instantie niet opgenomen in de visie 'Heel de Heuvelrug'. Dit manco wilden IVN Consulentenschap Utrecht en CNME Gooi en Vechtstreek, twee maatschappelijke organisaties met NME als kernactiviteit, met het project 'Verhaal van de Heuvelrug' opvullen. Bij de totstandkoming van het projectplan 'Verhaal van de Heuvelrug' in 2002 en de uitvoering van 2003 tot en met 2005 zijn in totaal acht organisaties betrokken. Naast de al genoemde twee initiatiefnemers waren dat de terreinbeheerders Staatsbosbeheer, Natuurmonumenten, Goois Natuurreservaat, en Stichting Het Utrechts Landschap en de twee educatiegerichte organisaties Stichting Omgevingseducatie en Natuur en Milieufederatie. De uitvoering van dit project werd gefinancierd door de subsidieverstrekking LNV-Laser, Programma 'Leren voor Duurzaamheid' Noord-Holland, Programma 'Leren voor Duurzaamheid' Utrecht en Belvédère. Een klankbordgroep met burgemeesters, wethouders, provinciale bestuurders en docenten is samengesteld om de uitvoering van het project goed aan te laten sluiten op de praktische behoeften van de doelgroepen.

Het project bestond uit vier onderdelen, die elk een bepaalde regionale doelgroep op het oog hadden. Deze doelgroepen zijn ten eerste vrijwilligers bij verenigingen die het belang en behoud van natuur en milieu onderschrijven. Ten tweede bestuurders van gemeenten (raadsleden, wethouders en burgemeesters) en provincies en terreinbeheerders, die moeten

zorgen voor bestuurlijk draagvlak. Ten derde scholieren op middelbare scholen en ten slotte recreanten die genieten van de natuur die de Heuvelrug biedt. De geformuleerde doelstellingen voor deze vier doelgroepen waren respectievelijk: het bevorderen van samenwerking tussen maatschappelijke 'groene' organisaties, het bevorderen van samenwerking tussen en een bredere visie bij gemeentelijke bestuurders en terreinbeheerders, het creëren van bewustwording bij scholieren over de groene waarden en verbeteringsmogelijkheden van de Heuvelrug en het creëren van bewustwording bij recreanten over het belang van de Heuvelrug en de problematiek van versnippering.

6.2 Aanpak en ontwikkeling

Voor de vier doelgroepen zijn vier educatieve deelprojecten opgezet met een bepaald resultaat:

- voor de vrijwilligers een train-de-trainers-cursus met busexcursie;
- voor de bestuurders een symposium met veldexcursie en workshops;
- voor de scholen de productie van educatiemateriaal;
- voor recreanten een fietsrouteboekje met 'het Verhaal van de Heuvelrug', dat verkrijgbaar is bij VVV-kantoren en gespecialiseerde boekhandels.

Geleid door de organisatie CNME Gooi en Vechtstreek is voor de vrijwilligers van 'groene' organisaties een train-de-trainer-cursus opgezet. De cursus gaat inhoudelijk in op de versnippering van de Heuvelrug en mogelijke oplossingen om de knelpunten aan te kunnen pakken. Een cursusmap en CD-ROM met 'het Verhaal van de Heuvelrug' is ontwikkeld voor verdere verspreiding. Er zijn vier cursusavonden gegeven en er is een busexcursie georganiseerd. De diverse stichtingen en verenigingen kregen voor deelname aan de kosteloze cursus een uitnodiging toegestuurd. Na een lage respons werden de instanties nagebeld met ruim voldoende aanmeldingen als resultaat. Door de daaropvolgende selectie werd een brede vertegenwoordiging gewaarborgd. 53 vrijwilligers van 26 organisaties uit de regio, betrokken bij natuur en groene projecten, hebben deelgenomen aan de cursus. 60 vrijwilligers gingen op busexcursie. De vrijwilligers werden voor deelname aangesproken op de sociale functies die zij bekleden in hun organisatie, waarbij zij de verantwoordelijkheid hebben om bij te dragen aan draagvlak voor en het verbeteren van natuurwaarden. De vrijwilligers hebben de deelname aan de cursus als nuttig ervaren, vooral omdat er kennis werd gedeeld over de Heuvelrug, anders dan hun eigen streekgebied en omdat dit leidde tot nieuwe contacten met andere vrijwilligersorganisaties.

Om de gemeentegrensoverstijgende problematiek van de versnipperde Heuvelrug met bestuurders te bespreken, is door IVN Consulentschap Utrecht een symposium georganiseerd getiteld '20 Gemeenten, 1 Heuvelrug'. Voor deelname aan het symposium, de busexcursie en de workshops werden raadsleden via de gemeentelijke griffiers en terreinbeheerders persoonlijk benaderd. Tevens zijn burgemeesters, een wethouder en de Commissaris van Koningin van Utrecht (die deelnamen aan het symposium als dagvoorzitter of als sprekers) en overige bestuurders gestimuleerd om deel te nemen. Uiteindelijk hebben, mede dankzij een nabel-ronde, 92 bestuurders uit 17 gemeenten deelgenomen aan het symposium. Met 60 deelnemers uit 17 gemeenten was de veldexcursie vol. Aan de drie workshops hebben in totaal 63 bestuurders uit 18 gemeenten deelgenomen. Bestuurders werden voor deelname aangesproken op hun bestuurlijke of politieke verantwoordelijkheid voor natuurbeleid en op hun sociale functie als burgerlid van een gemeente met economische en recreatieve belangen in de regio. Het werd leerzaam bevonden om over de eigen gemeentegrenzen heen te kijken, andere invalshoeken te ervaren (zoals vanuit het oogpunt van waterhuishouding, bereikbaarheid en leefbaarheid) en om kennis te delen met actiegroepen en bestuurders van andere gemeenten of de provincie.

Voor recreanten is in samenwerking met de ANWB onder projectleiderschap van Natuur- en Milieufederatie Utrecht een fietsrouteboekje uitgebracht. De recreanten die het boekje kopen, worden aangesproken op het op een verantwoorde en leerzame wijze genieten van de natuur. Er zijn geen gegevens bekend over het succes van dit deelproject.

Voor de ontwikkeling van educatiemateriaal hebben acht klassen van vier scholen (circa 200 leerlingen van 5 of 6 VWO) in een pilot samengewerkt met Stichting OmgevingsEducatie die het project coördineerde. Alle scholen uit de regio konden zich vervolgens intekenen voor een startbijeenkomst om vertrouwd te raken met het educatiemateriaal. De scholen die niet gereageerd hebben, zijn nagebeld. Vijf docenten biologie en aardrijkskunde hebben de instructiebijeenkomst gevolgd. De vier scholen die het educatiemateriaal gebruikt hebben, laten de leerlingen spelenderwijs op zoek gaan naar oplossingen voor groene knelpunten zoals ze die in hun eigen leefomgeving ervaren. Het is niet bekend hoe de opgedane kennis de leerlingen beïnvloed heeft wat betreft bewustwording, draagvlak en duurzaam gedrag.

Het bleek niet eenvoudig de harmonie te bewaren in een project dat is gefinancierd met verschillende subsidies en dat is opgedeeld in vier verschillende deelprojecten elk gericht op een bepaalde doelgroep met elk een andere projectleider. De vier deelprojectleiders stemden de projecten op elkaar af, gecoördineerd door IVN Consulentschap Utrecht. Hoewel de acht partijen in de uitvoering eenzelfde missie nastreven, zorgden verschillen met betrekking tot middelen en planning voor knelpunten in het proces. Door afstemming en overleg is de onderlinge verbondenheid uiteindelijk toegenomen.

De deelnamebereidheid van de doelgroepen 'vrijwilligers en bestuurders' was hoog, die van recreanten is niet bekend. Scholen hebben meegewerkt en zijn geïnteresseerd, maar effectief gebruik van het educatiepakket vraagt voorbereiding om ermee te leren omgaan. In de regionale media is veel positieve aandacht gegeven aan het project. Tevens stelden burgemeesters en de Commissaris van de Koningin zich positief op. De deelnemers zijn veelal persoonlijk benaderd en werden vooral aangesproken op hun sociale verantwoordelijkheid in hun eigen woon- en werkomgeving. Deelnemers werden tevens aangesproken op een eigen belang, bij wijze van 'de ontwikkelingen in je eigen achtertuin'. Tijdens de bijeenkomsten werd besproken dat het belang niet alleen binnen de eigen gemeenten geldt, maar een collectief gemeentegrensoverstijgend karakter heeft.

Het project is tussentijds aangepast. Op verzoek van de vrijwilligers is een CD-ROM uitgebracht met het cursusmateriaal en zijn er cursussen op locatie gehouden voor de vrijwilligers. Voor de bestuurders is er in plaats van een startbijeenkomst een symposium georganiseerd en zijn de deelgebiedbijeenkomsten vervangen door workshops, waarin de deelnemers een lijst hebben opgesteld met belangrijke 'groene punten', een lijst met politieke agendapunten om de versnippering van de Heuvelrug tegen te gaan. Een veldexcursie is ten slotte toegevoegd voor het verhogen van de beleving bij de deelnemers. Voor het fietsrouteboekje bleek een verkeerde inschatting te zijn gemaakt van de benodigde financiering. In 2005 is met ondersteuning van de ANWB, Utrecht Bureau en Toerisme, de Provincie Utrecht en de uitgever het fietsenrouteboekje toch nog uitgebracht.

Verdere wijzigingen in het werkplan naar aanleiding van ontwikkelde inzichten, bleken niet altijd mogelijk vanwege de harde voorwaarden die waren gesteld door subsidieverstrekkers. Tijdens de aanvraag is nog niet bekend welke deelnemers kunnen worden verwacht en waar zij behoefte aan zullen hebben. Flexibiliteit van financiers is gewenst in een proces waar wordt getracht nauw aan te sluiten op de wensen van de doelgroep.

6.3 Tastbare resultaten

Binnen dit project zijn diverse educatieve producten ontwikkeld, namelijk informatiemateriaal voor vrijwilligers, voor bestuurders en voor scholieren en een fietsrouteboekje voor recreanten. Tevens is een gedeelde visie 'Heel de Heuvelrug' ontwikkeld. Ook zijn podia gecreëerd voor kennisuitwisseling: de workshops, het symposium en de excursies.

De samenwerking tussen de acht organisaties vanuit de velden educatie en terreinbeheer versterkte het bereik van het project. Omdat versnippering een gemeentegrensoverstijgend probleem betreft, heeft een individuele bestuurder of vrijwilliger die dit wenst tegen te gaan, andere partijen nodig om de problemen aan te kunnen pakken. Tijdens de bijeenkomsten is met veel regionale en lokale partijen samengewerkt om oplossingen voor de problematiek aan te dragen. De samenwerking tussen de noord- en zuidkant van de Heuvelrug wordt als vernieuwend gezien.

De meeste deelnemers waren al betrokken bij groene thema's en goed op de hoogte van de ecologische problematiek, enigszins beperkt tot hun streekgebied. Toch is verteld dat zowel de cursus als het symposium heeft bijgedragen aan meer kennis op dit gebied. De problematiek, de complexiteit en de gevolgen van de versnippering zijn helder in beeld gebracht. Daarnaast is het verhelderend geweest om over de gemeentegrens heen te kijken en vanuit andere invalshoeken, zoals vanuit de economie of zorgoogpunt, naar de problematiek te kijken.

6.4 Effecten van het project

Het project heeft de intentie gehad de versnippering van de Heuvelrug tegen te gaan door bewustwording en draagvlak voor de visie 'Heel de Heuvelrug' te stimuleren.

De CD-ROM met informatie over de versnippering van de Heuvelrug wordt anno 2005 nog steeds aangevraagd en gebruikt door lokale NME-organisaties en IVN-afdelingen. De acht organisaties worden nog steeds gevraagd presentaties te komen geven over het thema. Dezelfde raadsleden die deel hebben genomen aan het symposium, zullen wederom deelnemen aan een spin-off genaamd 'Laat het donker, donker'. Verder wordt door IVN gewerkt aan een vervolg getiteld 'Heel de Heuvelrug', maar daar zijn nog niet voldoende financiële middelen voor beschikbaar.

De kennis die over de versnippering is verspreid, heeft de aandacht van bestuurders en vrijwilligers op de problematiek gevestigd. Onder de vrijwilligers en bestuurders is breed draagvlak voor de belangen van dit thema. De steun voor de belangen van dit thema is niet direct vertaald naar nieuwe politieke agendapunten, maar ondersteunt wel de huidige beleidsagenda's. Bestuurders en vrijwilligers kunnen het belang en de natuurwaarden van de Heuvelrug beter uitdragen met de kennis die zij hebben opgedaan. Zo heeft de Provincie Utrecht 20 ecoducten in de planning staan en dragen gemeenteraadsleden het verhaal van de Heuvelrug via hun website en interviews uit. Ook terreinbeheerders dragen deze visie uit en vertellen het verhaal van de Heuvelrug door.

Ontmoetingen met andere mensen en organisaties versterkt de samenwerking in de praktijk. Als voorbeeld is er recentelijk een federatie 'De Groene Heuvelrug' opgericht door vijf vrijwilligersorganisaties om hun gezamenlijke invloed op de lokale, ruimtelijke ontwikkelingen (waaronder de bouw van ecoducten) te vergroten.

6.5 Kritische succesfactoren

Bij 'Het verhaal van de Heuvelrug' zijn verschillende NME-methoden toegepast in een combinatie van de instrumentele en de emancipatoire benadering. Op scholen worden scholieren met het educatiemateriaal gestimuleerd in groepen de eigen ervaren problematiek van de eigen buurt op te gaan lossen. De vrijwilligers hebben gezamenlijk gewerkt aan oplossingen om de versnippering tegen te gaan, waarbij IVN informatie heeft verschaft. De bestuurders hebben na het verkrijgen van informatie en deelname aan de veldexcursie een lijst met 'groene punten' waaraan ook andere bestuurders prioriteit zouden moeten geven, opgesteld.

De samenwerking tussen de acht organisaties zorgde voor de capaciteit om het project gedegen te ontwikkelen en uit te kunnen voeren en om voldoende aandacht te kunnen vragen van deelnemers.

De onderbouwde en heldere informatie over de problematiek heeft vrijwilligers en bestuurders bewust gemaakt van de ernst van de situatie. Zoals een bestuurder het aan gaf: 'het gaat om meer dan drie edelherten'.

Vrijwilligers en bestuurders zijn (veelal persoonlijk) benaderd op hun sociale verantwoordelijkheid dat een positief effect heeft gehad op de deelname aan het project. Daarnaast hebben de vrijwilligers deelgenomen vanuit hun eigen lokale belangen in hun leefomgeving. Door het gemeentegrensoverstijgende karakter van het vraagstuk voelen zij zich medeverantwoordelijk om de versnippering tegen te gaan en is er breed draagvlak gecreëerd.

De aantallen betrokken organisaties, de aandacht vanuit de media en het bereik van de vier deelprojecten hebben door hun relatief grote omvang impact gehad op de doelgroep en de omgeving. De doelgroepen 'vrijwilligers' en 'bestuurders' vertellen het 'Verhaal van de Heuvelrug' en dragen de belangen uit. Verder zijn lokale bewoners zich meer bewust van wat er in hun gezamenlijke achtertuin speelt. In de dialoog met andere partijen in de omgeving kan concreter en meer onderbouwd het belang worden uitgedragen.

7 Analyse van de cases

In de voorgaande vier hoofdstukken is een beschrijving gegeven van de vier cases die als doelstelling hadden om door middel van een educatieve benadering bij te dragen aan duurzame ontwikkeling. Twee cases hadden respectievelijk een overwegend instrumentele dan wel een emancipatoire aanpak. Bij de overige twee cases was meer sprake van een mix van de twee benaderingen. Voor de analyse zijn de twee methodieken van NME, de instrumentele en de emancipatoire benadering waar mogelijk uit elkaar gehaald.

In dit hoofdstuk wordt de analyse van de vier cases beschreven. De inductieve methodiek van casebeschrijving leidt niet tot generaliseerbare uitspraken. Wel worden bevindingen gegenereerd die in soortgelijke gevallen in eenzelfde omgevingsschets zouden kunnen gelden. Hieronder zal per onderdeel van de casebeschrijving bekeken worden welke lessen er uit te destilleren zijn. Allereerst worden de succesfactoren besproken, vervolgens wordt het interactieproces tussen betrokken partijen beschreven en tot slot zijn de belangrijkste omgevingskrachten weergegeven.

7.1 Succesfactoren van NME in de vier cases

In de vorige vier hoofdstukken is beschreven hoe de vier cases zich ontwikkeld hebben en wat er voor bewustwording, draagvlak en gedrag op het gebied van natuur en groen is bereikt. Hieronder wordt per case ingegaan op het succes of het falen en de factoren die daartoe hebben bijgedragen.

7.1.1 Adopteer een Kip

In de case AeK is vooral een instrumentele benadering toegepast. De (sub)doelstellingen waren concreet geformuleerd en via diverse reclame- en communicatiekanalen zijn burgers bereikt en gestimuleerd om een kip te adopteren. Het aan adoptanten toegestuurd materiaal, de website met webcam, de boerderijbezoeken en de bezoeken aan de natuurwinkels hebben in sommige gevallen bijgedragen aan het vergroten van de kennis over de productie van eco-eieren in het bijzonder en eco-producten in het algemeen.

In deze case is de instrumentele benadering in eerste instantie ingezet om een brede groep burgers te bereiken. In de communicatie is naast aandacht voor de negatieve aspecten van de gangbare industrie, vooral aandacht gegeven aan de positieve punten van de biologische pluimveehouderij. Daarbij wordt de burger niet alleen aangesproken op zijn of haar ratio betreffende veehouderijsystemen en verantwoord consumentgedrag. In de communicatie richting de doelgroep is vooral ingespeeld op emoties, namelijk dat je 'de biologische boer wel een hart onder de riem mag steken'. De actie is verder ludiek en luchtig vormgegeven; de toon in de communicatie is speels en enthousiast. Bij de geïnterviewden is voor zover zij dit kunnen overzien geen duurzaam effect op het gedrag van adoptanten geconstateerd. Sommige burgers hebben weliswaar hun kinderen meegenomen naar de boerderij en sommigen zijn vanwege dit project voor het eerst een natuurwinkel binnen gestapt, maar er zijn geen aanwijzingen dat dit het gedrag op de langere termijn heeft beïnvloed. Concreet mag wel geconcludeerd worden dat het project een succes is aangezien ruim 50.000 mensen inmiddels een kip hebben geadopteerd (of cadeau gedaan). Adoptanten zijn meer te weten gekomen over de biologische pluimveehouderij. De belangstelling voor de actie beperkt zich

niet tot Nederland. Ook in andere landen is men geïnteresseerd in het adopteren van een kip. Het grote voordeel van deze instrumentele benadering is dat door relatief eenvoudig 'turven' snel 'harde' positieve resultaten kunnen worden gecommuniceerd.

7.1.2 Duurzame Wijk

In de case 'Duurzame Wijk' is vooral een emancipatoire benadering toegepast om burgers actief in de samenwerking te betrekken voor duurzame ontwikkelingen. Concrete doelstellingen waren vooraf niet vastgelegd, waardoor een open bottom-up proces kon worden toegepast. De bewoners hebben gezamenlijk met de projectleden concrete activiteiten voor de wijk opgesteld en deze plannen uitgevoerd, waarbij 'duurzaamheid' is vertaald naar het meer tastbare begrip 'leefbaarheid'. Wijkwandelingen, schoonmaakacties, een ecologisch binnenterrein, scholenprojecten, de revitalisatie van een winkelgebied, divers educatiemateriaal over zwerfafval, het samenbrengen van allochtone en autochtone bewoners en 'duurzame' websites zijn tastbare resultaten die uit het proces zijn voortgekomen. De ervaringskennis is vertaald in expliciete kennis in diverse brochures, folders, een boekje en overige documenten (zie bijlage 2). Het project is in drie wijken uitgevoerd en wordt in elke wijk als succesvol beschouwd. De bewustwording bij bewoners en beleidsmedewerkers van het feit dat op korte termijn oplossingen voor concrete leefbaarheidproblemen in de wijk mogelijk zijn door een gezamenlijke aanpak, is vergroot. Belangrijk is daarbij het besef dat burgers zelf het vermogen hebben om voor deze oplossingen te zorgen.

Uit deze case zijn een aantal conclusies te trekken die hebben bijgedragen aan het welslagen van dit project. Allereerst is er een gedegen voorstudie geweest. De uitgangspunten van het project zijn door dit onderzoek helder in kaart gezet. Ook is door de voorstudie aangesloten op reeds bestaande initiatieven en samenwerkingsverbanden in de wijken. Door samenwerking met organisaties die nauw betrokken zijn bij de bewoners was de kans op succes vergroot. Verder is genoemd dat de, door de participanten geformuleerde, doelstellingen gericht zijn op het hier en nu. Door de focus op een relatief 'korte-termijn-traject' en zichtbare resultaten dichtbij huis, hadden de bewoners het gevoel dat het project nuttig was en was de betrokkenheid relatief groot. De eerste stap op de participatieladder is het moeilijkst, maar daarna blijven mensen gemakkelijker betrokken.

7.1.3 Den Hâneker

Bij Den Hâneker worden beide benaderingen in een mix toegepast: de instrumentele benadering om kennis en bewustwording te vergroten en de emancipatoire benadering om draagvlak en betrokkenheid van mensen in de regio te verkrijgen voor plannen en ontwikkelingen ten behoeve van het behoud van het streekeigen karakter. Den Hâneker heeft zich als effectieve organisatie bewezen met haar beïnvloeding van regionaal en Europese landbouwbeleid. Concreet is gebleken dat het vergroten van het kennisniveau onder agrarische natuurbeheerders tot meer enthousiasme en inzet leidt. Onder bestuurders biedt dit alternatieve oplossingen voor gebiedsinrichting. Voor wat betreft het gedrag van burgers, is onder bewoners een toename zichtbaar in de ontwikkeling van landschapselementen. Bovendien dragen zij plannen aan die aansluiten op de beleving van bewoners. De aanpak en wederzijdse afhankelijkheid dragen bij aan de ontwikkelingscultuur die gebaseerd is op samenwerking tussen bestuur, bewoners en agrariërs. In de laatste groep wordt zowel de economisch als de ecologisch georiënteerde agrariër bereikt.

Deze case laat enkele sterke factoren zien die hebben bijgedragen tot de effectiviteit van de organisatie. Allereerst staat de organisatie open voor iedereen. Ten tweede wordt met de emancipatoire benadering aangesloten op de beleving van de participanten en vrijwilligers,

waardoor de betrokkenheid en motivatie om deel te nemen groot is. In tegenstelling tot wat vaker in de bestuurlijke omgeving voorkomt, is er geen 'wij-zij' arena in de gebiedsontwikkeling. De emancipatoire benadering heeft het proces om nader tot elkaar te komen, ondersteund.

7.1.4 Het Verhaal van de Heuvelrug

Ook in 'het Verhaal van de Heuvelrug' worden beide benaderingen toegepast. Uiteindelijk wil men in de regio de versnippering van natuurgebieden tegengaan, bijvoorbeeld door ecoducten en dergelijke aan te brengen. Door middel van een instrumentele methodiek is informatie over de knelpunten en mogelijke gevolgen voor de natuur en oplossingen aangedragen. Daarnaast wordt een emancipatoire benadering toegepast, door partijen die elkaar wel kennen maar niet gewend zijn om samen te werken de gelegenheid te geven om gezamenlijk naar eigen lokale knelpunten te kijken en oplossingen hiervoor te vinden, of gezamenlijk een groene beleidsagenda op te stellen. Het (delen van en) vergroten van kennis heeft geleid tot een gedeelde visie onder de betrokkenen en vervolgens tot draagvlak om deze visie uit te dragen. Bestuurlijk heeft het (als één van de impulsen) de politieke agenda bestendigd en gestimuleerd om samenwerking te zoeken om het grensoverstijgende probleem aan te pakken.

Het succes van de aanpak kan als volgt worden toegelicht. De instrumentele benadering heeft de kennis over het probleem bij invloedrijke partijen vergroot en heeft de noodzaak en urgentie van het probleem naar voren gebracht. De emancipatoire benadering heeft de onderlinge relaties en samenwerking versterkt tussen burgers in verschillende rollen en partijen en daarmee mogelijkheden gegenereerd om het probleem aan te pakken. De samenwerking tussen en met verschillende sleutelpartijen is de belangrijkste succesfactor geweest om het, gemeentegrenzen, overstijgende vraagstuk zo breed mogelijk onder de aandacht te krijgen. Ook de daarop volgende persoonlijke benadering, waarbij burgers in bestuurlijke posities werden aangesproken op hun lokale en sociale verantwoordelijkheid, heeft goed gewerkt.

7.2 De interactie met stakeholders

In de cases is waar mogelijk onderzocht in hoeverre de doelgroep door de initiatiefnemers is beïnvloed tot het aannemen van ander gedrag. In de cases is gebruik gemaakt van diverse NME-instrumenten. In het bijzonder is gevraagd naar de methode van benadering van de doelgroep en naar motieven van participanten voor deelname. Hieronder wordt per case achtereenvolgens weergegeven welke benadering is toegepast, welke doelgroep daarmee is bereikt, welke factoren tot dit bereik hebben bijgedragen en welke motieven de participanten hebben gehad om actief deel te nemen.

7.2.1 Adopteer een Kip

Een sterke trekker heeft in eerste instantie een breed publiek benaderd door middel van een vrolijke actie, gebruik makend van diverse media. Het internet heeft een centrale plaats gekregen. In de loop van het proces is de doelgroep versmald, omdat uit onderzoek door de initiatiefnemers is gebleken vooral dat hoog opgeleide, kritisch en bewust levende mensen zich aangesproken voelen om een kip te adopteren. Binnen deze groep zijn twee subgroepen te onderscheiden. De eerste omvat burgers die hun gedrag niet snel zullen aanpassen, namelijk de 'groene kern'. De tweede groep speelt in op wat actueel en modieus is. Een groep die uiteindelijk ook bereikt wordt is familie en vrienden van de doelgroep; zij worden indirect betrokken door 'de kado-kip', een vorm van 'peer-to-peer'-marketing.

De volgende factoren zijn van belang geweest voor het succesvol bereiken van de doelgroepen. De eerste factor is het feit dat de betrokkenheid van burgers bij voor hen nieuwe vraagstukken zowel actie- als omgevingsafhankelijk is. Het moment van introductie is cruciaal geweest voor het succes. Negatief getinte verhalen over vogelpest en acties van Stichting Wakker Dier tegen kooikippen benadrukten dat er veranderingen nodig zijn in de intensieve veehouderijssystemen. De tweede factor betreft de keuze van de benadering van de doelgroep, een benadering die inspeelt op emoties in plaats van op ratio en die gebruik maakt van sociale druk (peer-to-peer). De benadering van AeK gaf mensen de mogelijkheid om een kleine positieve bijdrage te leveren tegen het leed in de sector. Zowel de kip als de boer werd hiermee geholpen. Ten derde ook het karakter van de actie (de aanpak): er werd een ludieke en luchtige positieve houding aangenomen, de nadruk lag niet op een zwaar verhaal over dierenleed.

De adoptanten gaven de volgende motieven voor deelname aan. Allereerst konden burgers vanuit een moreel oogpunt een kleine bijdrage leveren om het leed in de sector tegen te gaan. Ten tweede voelden enkele burgers zich sociaal verantwoordelijk om anderen in hun kring bewust te maken van veehouderijssystemen en biologische systemen in het bijzonder. Zij konden zo een bijdrage leveren aan de transitie richting een duurzame veehouderij. Ten derde is nostalgie genoemd; de adoptie van een kip zou de boerderij dichterbij huis hebben gebracht. Aan dit laatste zou zeker behoefte zijn, gezien de toegenomen kloof tussen het leven in de stad en op het platteland. Economische motieven, verlies of duurder uit zijn, hebben zover zichtbaar is geen belemmerende rol gespeeld, mede door de eerder genoemde ontkoppeling van prijs en product.

7.2.2 Duurzame Wijk

De doelgroepen: scholen, gemeentelijke bestuurders en wijkbewoners zijn lokaal en actief benaderd om te participeren. De betrokken bewonersorganisaties en wijkbureaus hebben gebruik gemaakt van hun eigen netwerk om burgers uit de wijk te motiveren deel te nemen. Burgers werden aangesproken op hun rol als bewoner, bestuurder, ondernemer, ouder of leraar. Deelnemende wijkbewoners worden omschreven als al wat ouder, sociaal bewust en met een modaal inkomen. Bewoners konden zelf hun belangen vertegenwoordigen in de geformuleerde activiteiten.

De motieven voor deelname zijn verschillend voor de diverse doelgroepen. De scholen erkennen de waarde van duurzaamheid en wilden het kennisniveau van scholieren op dit gebied verhogen. Bewoners die zich reeds bewust waren van de waarde van natuur, zagen allereerst de pragmatische mogelijkheid om concrete resultaten te bereiken. Ten tweede werden burgers vanuit een sociaal motief gestimuleerd om deel te nemen om anderen bewustwording voor duurzaamheid bij te brengen door bijvoorbeeld rondwandelingen te organiseren. Een derde motief is het eigen belang om de leefkwaliteit in de directe woonomgeving te verbeteren. Bestuurders participeerden vanuit een politieke overweging. Lange-termijn-doelen zoals het stimuleren van een proactieve houding door bewoners, het verbeteren van de verhouding tussen allochtonen en autochtonen en het dichten van de kloof tussen bestuur en bewoners staan op de politieke gemeentelijke agenda.

7.2.3 Den Hâneker

Burgers nemen deel aan projecten of worden lid vanuit verschillende rollen, bijvoorbeeld als recreant, scholier, bestuurder, agrariër en/of bewoner. Twee type agrariërs zijn lid van de vereniging, namelijk het ondernemerstype dat deelneemt vanuit een economisch oogpunt en de omgevingsbewuste agrariër die deelneemt vanuit een verantwoord groen perspectief.

Bewoners die deelnemen zijn niet alleen woonachtig op het platteland, maar komen ook uit de stad. Voor sponsoring en samenwerking richt de vereniging zich ook op organisaties die actief zijn in de regio, zoals de Rabobank, WLTO en het Zuid-Hollands Landschap. Er zijn drie kenmerkende rollen onder de deelnemers in de vereniging te onderscheiden, namelijk die van bewoner, ondernemer en rentmeester. De belangen voor wonen, werken en beheer zijn hiermee samengebracht onder één dak.

De oprichting van de organisatie was wenselijk om de collectieve belangen van de leden structureel te behartigen. Drie belangen staan bovenaan. Als eerste het emotionele belang van eigen landbehoud onder agrariërs, dat verder gaat dan alleen een economisch belang. Agrariërs kennen een sterke gebondenheid met het land. Ten tweede zijn er idealistische belangen, namelijk het behoud van de esthetische waarde van het gebied en ten tijde van de oprichting het voedselvraagstuk. De derde motivatie voor oprichting is de bescherming tegen toekomstige bedreigingen van buitenaf.

De motieven voor lidmaatschap zijn individueel van aard. Vanuit een pragmatische overweging is de agrariër lid omdat hij of zij via de vereniging relaties opbouwt en relevante informatie kan krijgen. Het rentmeesterschap, bescherming van het land, is een deels economisch maar vooral ook een emotioneel motief. Ten derde kent de vereniging een clubgevoel dat enkele agrariërs aanspreekt. De burger neemt veelal deel vanuit een verantwoordelijkheidsgevoel, en vanuit sympathie voor de agrariërs. Tevens is uiteindelijk de leefkwaliteit erbij gebaat.

7.2.4 Het Verhaal van de Heuvelrug

De vier doelgroepen in de regio: vrijwilligers van natuur- en groene verenigingen, bestuurders en terreinbeheerders, recreanten en scholieren zijn door een samenwerkend team van acht betrokken partijen verschillend benaderd. Naast aandacht in de regionale media, zijn bestuurders en vrijwilligers zoveel mogelijk persoonlijk benaderd voor deelname, waarbij zij met name werden aangesproken op hun sociale functie in de maatschappij.

Voor deelname van bestuurders en vrijwilligers aan het project “Het Verhaal van de Heuvelrug” liggen met name sociale en politieke motieven ten grondslag. Maar ook een eigen belang met betrekking tot leefkwaliteit, de economische waarde van huizen, recreatieactiviteiten en het opdoen van relevante netwerkrelaties zijn van belang geweest. De scholen zijn met name geïnteresseerd in de educatieve waarde. Belangrijk is geweest dat er kennis met een grotere scope dan van de eigen gemeente werd verkregen.

7.3 Krachtenveld omgeving

In de cases worden NME-activiteiten beschreven, gericht op duurzame ontwikkeling. De cases spelen zich niet af in een vacuüm, maar in een omgeving die positieve of negatieve druk kan uitoefenen op het doelbereik en de doeltreffendheid van de projecten. In de omgeving zijn fysieke krachten zoals beschikbare capaciteit, financiële middelen en ICT-mogelijkheden, culturele krachten zoals normen en waarden en sociale krachten waaronder belangen en sociale druk, aanwezig. Hieronder wordt per case ingegaan op de omgevingsfactoren die zichtbaar van invloed zijn geweest op het proces.

7.3.1 Adopteer een Kip

In de case AeK hebben de Europese en nationale agenda omtrent dierenwelzijn en het in de toekomst verbieden van legbatterijen bijgedragen aan het besef dat het houden van

kooikippen niet goed is voor kippen en dat een biologisch pluimveehouderijsysteem een beter alternatief is. Ook dierenwelzijnsorganisaties maken zich sterk voor dit standpunt. Het platform Biologica heeft van deze ontwikkeling gebruik gemaakt om haar eigen positionering als stichting ter stimulering van biologische productiewijzen en consumptie te verbeteren. Met de instrumentele benadering is een grote doelgroep bereikt. In 2005 zijn er meer dan 50.000 kippen geadopteerd. De organisatie van dit project is goed voorbereid en vormgegeven, met specialistische ondersteuning voor communicatie. De kippenpost, de folders en de website met webcam spreken de burgers aan. De actie volgde op het succes van de voorloper 'Adopteer een koe' opgezet door Stichting Koevoet. In de uitvoering is gebruik gemaakt van bestaande distributiekkanalen om de biologische eieren te kunnen verstrekken. Voor het benaderen en bedienen van een breed publiek, heeft de website een centrale rol gespeeld. Het tijdstip van introductie speelde in op de crisissituatie in de pluimveehouderij rond de vogelpest, waardoor de adoptanten een steentje konden bijdragen.

7.3.2 Duurzame wijk

Het gedegen voorbereide project 'Duurzame Wijk' speelde in op de belangen van burgers in de wijken op het gebied van leefbaarheid. Leefbaarheid is een actueel thema op gemeentelijke agenda's, vooral in de grote steden. Zaken als veiligheid, integratie, zwerfvuil, en hondenpoep zijn ergernissen waar bewoners graag iets aan willen doen, maar ook groen in de wijk wordt gewaardeerd. De brede samenwerking met organisaties die nauw betrokken zijn bij de bewoners is in sterke mate van invloed geweest op het succes van het project.

7.3.3 Den Hâneker

De vereniging 'Den Hâneker' heeft invloed op de inrichting van het gebied en op de politieke agenda dankzij het samenbrengen van de mensen die een belang hebben bij de gebiedsontwikkeling. De leden zelf krijgen informatie van de vereniging en kunnen daar waar ze wonen en werken, bijdragen aan het verbeteren van de natuur. Het bijzondere aan deze vereniging is dat er naast agrariërs ook burgers lid zijn. Door de inzet van leden is de vereniging minder afhankelijk van gelden uit subsidiefondsen e.d. en is ze uitgegroeid tot een stabiele en sterke vereniging.

7.3.4 Het verhaal van de Heuvelrug

In dit project is kennis over de versnippering van de Utrechtse Heuvelrug bijeen gebracht en door de acht betrokken partijen bij de doelgroep verspreid. Nationaal is er een politieke taakstelling om groene gebieden aan elkaar te verbinden. Het ontbreken van de status van 'Nationaal Park' sterkte de urgentie van samenwerking tussen partijen en over gemeentegrenzen heen.

Uit de casebeschrijvingen en de analyse van de cases zijn conclusies gedestilleerd. In het volgende hoofdstuk zijn de conclusies en aanbevelingen beschreven.

8 Conclusies en aanbevelingen

In dit onderzoek is door middel van vier casebeschrijvingen een antwoord gegeven op de drie onderzoeksvragen:

- 1 Hoe werken verschillende educatieve benaderingen van NME in het proces van duurzame ontwikkeling? Wat voor betekenis is te geven aan deze educatieve benaderingen in het proces van duurzame ontwikkeling? Hoe kan deze vorm van sturing sterker en / of beter worden ingezet?
- 2 Hoe werkt de interactie tussen beleid en burgers en hoe kan er aan duurzame ontwikkeling effectiever worden bijgedragen?
- 3 Welke rol speelt kennis bij NME?

Het is geen doel geweest om de effectiviteit van de cases te beoordelen of het proces geheel te kunnen verklaren. Centraal stond: het proberen te begrijpen van de cognitieve en sociale processen bij de toepassing van Natuur- en milieueducatie (NME). In de beantwoording van de drie onderzoeksvragen is achtereenvolgens ingegaan op het verschil tussen meer instrumentele en meer emancipatoire benaderingen naar het model van Wals en Jickling (2002), het interactieproces tussen beleid en burgers gericht op duurzame ontwikkelingen en de rol van kennis voor burgers bij het maken van afwegingen. Tot slot zijn enkele aanbevelingen voor beleid, onderzoek en de praktijk weergegeven.

8.1 Beantwoording onderzoeksvraag 1

Hoe werken verschillende educatieve benaderingen van NME in het proces van duurzame ontwikkeling? Wat voor betekenis is te geven aan deze educatieve benaderingen in het proces van duurzame ontwikkeling? Hoe kan deze vorm van sturing sterker en / of beter worden ingezet?

In tabel 8.1 is een overzicht gegeven van verschillen en overeenkomsten die opgevallen zijn in de cases en die van belang zijn voor de doeltreffendheid en het doelbereik bij toepassing van de twee benaderingen van NME.

De instrumentele benadering hanteert een lineair en aanbodgericht proces, zoals blijkt in de case 'AeK' waarbij doelen van te voren zijn vastgesteld. De doelgroep wordt beschouwd als een passieve ontvanger van de informatie. Deze methode kan ingezet worden voor het bereiken van een groot en breed publiek, aangezien de informatie relatief eenvoudig te verspreiden is en de interactieve medewerking van de doelgroep niet gevraagd wordt. Deze methode kan gebruikt worden om de kennis te vergroten bij de ontvanger over het desbetreffende onderwerp (informer) of om de aandacht te vestigen op een bepaald probleem. Het doel is hierbij om de doelgroep te sturen in de richting van de door de initiatiefnemer vooraf bepaalde, gewenste resultaten (door overreding). Bewustwording en leerprocessen zijn continu in beweging en worden beïnvloed door subjectieve publieke meningen en de laatste wetenswaardigheden. Het korte-termijn-effect is realiseerbaar, maar een duurzame gedragsverandering vraagt om meer aandacht. Het effect van een instrumentele benadering is derhalve veelal van korte duur. Dit blijkt ook uit de case AeK. De aandacht voor de problematiek in de pluimveehouderij is momenteel geen belangrijk aandachtspunt meer. De betrokkenheid bij een instrumentele benadering wordt vergroot door aan te sluiten op de beleving van de doelgroep. Wat krijgt veel aandacht in de media? Wat

vinden burgers om dat moment belangrijk? Een goede timing draagt bij aan de versterking van de effectiviteit. Om deze effectiviteit te kunnen meten is met name een kwantitatieve monitoring en evaluatiesystematiek toepasbaar. Deze methode van evalueren is relatief eenvoudiger toe te passen dan bij een emancipatoire benadering, omdat vooraf concrete doelen gesteld worden.

Tabel 8.1 Twee NME-benaderingen vergeleken

Instrumentele benadering	Emancipatoire benadering
Geschikt voor een grote en brede doelgroep (cognitieve en sociale afstanden zijn groot)	Geschikt voor een kleine en smalle doelgroep (cognitieve en sociale afstanden zijn klein)
Gericht op effectiviteit van het beleid en het vergroten van kennis en informatie bij de doelgroep	Gericht op het vergroten van inzicht in eigen handelingsperspectieven, bewustwording en draagvlak bij de doelgroep
Probleemoplossend	Oplossingzoekend
Aansluiting op actuele trends vergroot de betrokkenheid	Aansluiting bij de directe leefomgeving van de doelgroep vergroot de betrokkenheid
Timing c.q. het benutten van omgevingskrachten is van belang voor de impact bij de doelgroep	Aansluiten op het kennisniveau en vergroting hiervan bij de doelgroep is van belang voor de impact
De 'stijl van de communicatie' kan medebepalend zijn (denk aan de AeK luchtigheid)	De eerste stap op de participatieladder is het grootst (zie Duurzame Wijk)
De kans op benutting is relatief laag doordat de doelgroep niet is betrokken bij de formulering van het doel en de activiteiten. Ontwikkelingen in de omgeving worden des te belangrijker om burgers aan te spreken. Het grote bereik kan de lage benuttingsgraad compenseren.	Doordat doelen en beoogde resultaten tijdens het proces in samenspraak met de doelgroep worden geformuleerd, is de kans op benutting relatief hoog,
Het vooraf formuleren van concrete doelen en resultaten maakt kwantitatieve evaluatie mogelijk	Doordat doelen en beoogde resultaten tijdens het proces in samenspraak met de doelgroep worden geformuleerd kan de nadruk komen te liggen op kwalitatieve (proces)evaluatie naast kwantitatieve evaluatie
Voor beide benaderingen gelden de volgende adviezen:	
Sluit aan bij bestaande succesvolle (lopende) trajecten, maar voorkom verzadiging	
Zorg voor een sterke trekker	
'People'-aspecten zijn belangrijk bij de verbetering van 'planet'-aspecten	
Houdt rekening met contextgebonden factoren	
Hoe meer flexibiliteit en bijsturing in het proces mogelijk is, hoe effectiever de benadering kan zijn. Dit vraagt om een flexibele houding vanuit, in eerste instantie, de opdrachtgever.	

De emancipatoire benadering hanteert een interactief en vraaggericht proces, waarbij (sub)doelen van te voren nog open (kunnen) staan. Van de doelgroep wordt een proactieve opstelling verwacht. Deze methode is vooral geschikt voor gebruik bij kleine en concreet gedefinieerde doelgroepen. Hoe kleiner de cognitieve en sociale afstanden tussen de mensen, hoe groter het effect kan zijn. Bijvoorbeeld in de case 'Het Verhaal van de Heuvelrug' blijkt dat de partijen die gekenmerkt worden door eenzelfde kennisniveau en betrokkenheid bij het onderwerp, in een workshop eenzelfde visie kunnen formuleren en vervolgens kunnen uitdragen. Deze methode kan gebruikt worden om handelingsperspectieven voor oplossingen te ontwikkelen (dialogiseren) of om draagvlak voor duurzame ontwikkelingen te stimuleren (formeren). De keuze voor deelname is veelal gebaseerd op het ervaren nut en de toegekende waarde voor het eigen belang ervan. In de case 'Den Haneke' zie je bijvoorbeeld dat de deelnemende partijen óf een sociaal-economisch óf een politiek belang hebben met betrekking tot het onderwerp 'agrarisch natuurbeheer'. De emancipatoire benadering geeft ruimte aan de verscheidenheid van belangen.

Een emancipatoire aanpak is door de focus op bewustwording, inzicht in eigen handelingsperspectieven en draagvlak meer gericht op het realiseren van gedragsverandering voor duurzaamheid op de lange termijn, dan een instrumentele benadering. De kans op succes wat dat betreft wordt vergroot door te zoeken naar aansluiting bij de directe leefomgeving en de mogelijk ervaren problemen van burgers. Hierdoor worden het nut en de urgentie van een aanpak of verandering meer inzichtelijk. Het onderwerp wordt dan als concreet, tastbaar en dichtbij ervaren. En hoe groter het kennisniveau van de doelgroep, hoe eerder gedragsverandering zal plaatsvinden. Er kan dan namelijk voortgebouwd worden op reeds bekende kennisbouwstenen. Ook bij een emancipatoire benadering is het van belang dat naast een beschrijving van het proces waarmee het project is uitgevoerd ook inzichtelijk wordt gemaakt welke tastbare, concrete resultaten zijn bereikt. Het helder kunnen communiceren van zowel tastbare resultaten als van de meer procesmatige aspecten die een rol hebben gespeeld dient een voorwaarde te zijn voor zowel opdrachtgever, opdrachtnemer als doelgroep. Hiervoor dient een combinatie van kwantitatieve en kwalitatieve monitoring en evaluatie (M&E) te worden toegepast.

In de bestudeerde cases is geconstateerd dat de effectiviteit van een project niet altijd wordt geëvalueerd. Er werden en worden wel evaluaties uitgevoerd, maar die gaan veelal niet in op de impact van het project op de doelgroep. Een uitzondering hierop vormt het adoptantenonderzoek in de case 'AeK'. Voor de monitoring en evaluatie (M&E) van de effectiviteit van de instrumentele benadering kan worden geput uit bestaande doelgeoriënteerde, meestal kwantitatieve M&E-methodieken. Voor de emancipatoire benadering kunnen beter procesgerichte, meer kwalitatieve monitoring en evaluatiemethoden worden gebruikt.

Ten slotte is in de cases geconstateerd dat het als gevolg van onvoorziene omgevingskrachten of door leerervaringen soms gewenst is om activiteiten bij te sturen met het oog op een grotere effectiviteit. Niet alleen de organisatoren zelf maar ook de financier en het beleid zouden hier flexibel mee om moeten kunnen gaan en ruimte kunnen geven voor tussentijdse bijstelling van het project. Zo wordt bijvoorbeeld in de case 'Het Verhaal van de Heuvelrug' door geïnterviewden aangegeven dat bij meer flexibiliteit het effect nog beter had kunnen zijn en dat na getoonde flexibiliteit van enkele van de financiers de bijstelling goede resultaten heeft gehad.

Naast verschillen zijn er ook overeenkomsten voor beide benaderingen gesignaleerd in de cases. Allereerst geldt voor elke benadering dat het verstandig is om aan te sluiten bij bestaande, succesvolle ontwikkelingen, zodat geleerd kan worden van reeds opgedane

ervaringen en eventueel meegelift kan worden op het succes. Hierin schuilt echter wel het gevaar van verzadiging, in de trant van 'daar heb je ze weer'. Duurzame Wijk speelde in op wijken waar soortelijke acties al hadden plaatsgevonden. Tevens zijn er vervolgacties op AeK door anderen voor andere diersoorten en planten gedaan. De ervaring leert dat de animo om mee te doen aan zo'n actie op den duur zal afnemen. Door aan te sluiten bij bestaande projecten kan veelal gebruik worden gemaakt van een bestaand netwerk om mensen te bereiken. Het zijn dan wel veelal dezelfde mensen die in die netwerken betrokken zijn en participeren. De case 'Duurzame Wijk' illustreert dat. Wil men een nieuwe doelgroep bereiken dan zal er buiten de bestaande paden geworven moeten worden, en daar kunnen de bestaande organisaties en netwerken wel in ondersteunen. Zo heeft de projectgroep in 'Het verhaal van de Heuvelrug' de netwerken van verschillende partijen bij elkaar gebracht. Ook in de case 'AeK' is de doelgroep uitgebreid door middel van *peer-to-peer* marketing. Burgers die reeds biologische producten gebruiken kunnen een kip cadeau geven aan vrienden en familieleden die minder of nog niet bekend met de actie waren. De poging om een bredere doelgroep te bereiken brengt echter ook een gevaar met zich mee. Zo kunnen vrienden en familieleden die een kip cadeau hebben gekregen, juist een aversie tegen de actie ontwikkelen ('nu moet ik (sociaal) verplicht naar een natuurwinkel om de eieren op te halen').

Tot slot is een sterke trekker van evident belang geweest voor het welslagen in alle cases. Ook is gebleken dat voor het stimuleren van duurzaam gedrag op de 'planet'-zijde de 'people'-zijde daarbij minstens even zoveel aandacht vraagt. Betrokkenheid in de gemeenschap, aansluiting op de beleving van de doelgroep, het inspelen op de leefkwaliteit in de directe omgeving, het samenbrengen van mensen en het delen van visies zijn vereisten om resultaten te realiseren voor natuur en milieu.

8.2 Beantwoording onderzoeksvraag 2

Hoe werkt de interactie tussen beleid en burgers en hoe kan er aan duurzame ontwikkeling effectiever worden bijgedragen?

Alle cases worden door betrokkenen als redelijk tot zeer succesvol bestempeld. Dit succes is naar het beleid toe echter niet altijd hard te maken: indicatoren ontbreken vaak. Voor de financiers en opdrachtgevers is het van belang om te kunnen leren van de opgedane ervaringen en om de resultaten te kunnen verantwoorden. Hoe meer instrumenteel de doelstellingen vooraf vastgesteld zijn, hoe makkelijker het is om een project te beoordelen op tastbare resultaten, zoals op de omzet van de biologische winkel, of het aantal geadopteerde kippen. Het is echter lastig om na te gaan in hoeverre die resultaten beklijven nadat de 'interventie' is afgelopen of wat de lange-termijn effecten zijn. Deze zijn namelijk afhankelijk van veel factoren. Moet de overheid genoeg nemen met deze onzekerheid? Hoe meer emancipatoir een project van karakter is, hoe lastiger het is om vooraf concrete en meetbare doelen te benoemen, en hoe minder kwantitatief evalueerbaar (of afrekenbaar) de resultaten zijn. Het proces zelf zorgt voor de (her) formulering van doelen en beoogde resultaten.

In de cases is te zien dat deze resultaten vooral verbeterde relaties tussen mensen en groepen mensen betreffen. Dit zijn vaak echter niet het type doelen dat een overheid voor ogen heeft.

Mogelijk is het wel zo dat relatiekapitaal en sociale cohesie voorwaardenscheppend zijn bij het creëren van een duurzame ontwikkeling in de samenleving. Niet alleen om de benodigde massa op te bouwen om bestaande paden te kunnen doorbreken, maar ook omdat problemen (grensoverstijgend) aangepakt moeten worden in samenspraak met de doelgroepen. Maar neemt de overheid daar ook genoeg mee? Voor het monitoren en evalueren van een

emancipatoire benadering kunnen inhoudelijke en procesindicatoren worden ontwikkeld. Deze indicatoren moeten inzichtelijk maken hoe leerprocessen verlopen en welk nut deze hebben (hoe dragen leerprocessen bij aan meer duurzaamheid). Zo kan beter gecommuniceerd worden hoe emancipatoire benaderingen werken en hoe deze kunnen worden doorvertaald naar andere projecten met een emancipatoir karakter. Daarnaast is het toonbaar kunnen maken van concrete resultaten (achteraf) evengoed relevant. Inzicht in proces en inhoud is ook voor de doelgroepen van belang, omdat daarmee betrokkenheid kan ontstaan bij het project, vooral wanneer er sprake is van een veelheid aan perspectieven, belangen en waarden.

Op basis van de cases kunnen we concluderen dat de eerdere kanttekening om niet te strikt vast te houden aan een scheiding tussen emancipatoir en instrumenteel, overeind blijft. We constateren dat er mengvormen en complementariteit bestaan. Om het NME-beleid effectief vorm te geven, is het voor de overheid zaak om inzicht te krijgen in het type veranderingsopgave, de daarbij best passende veranderingsprocessen en het daarbij passende monitorings- en evaluatie-instrument. Van belang zijn:

- Typen problemen of veranderingsopgaven met aandacht voor doeltype, schaal, tijdshorizon, stakeholders, etc. Het maakt uit of het om een duidelijk zichtbare verandering in alledaags handelen gaat (het kopen van eco-eieren) of om een verandering van levensstijl (biologisch eten);
- Processen met daarin een onderscheid tussen interactie, participatie, multi-stakeholder en circulaire processen versus de meer persuasieve, sociale marketing, overdrachtachtige processen. De eerste zijn varianten van de emancipatoire benadering, de tweede van de instrumentele benadering;
- Een beoordelingssystematiek op basis van monitoring en evaluatie (M&E), die bij de beoogde processen en doelen past, zoals (een combinatie van) de meer kwantitatieve doelmonitoring- en evaluatie en de meer kwalitatieve procesmonitoring en evaluatie, casebeschrijving, tijdreeksanalyse en vergelijkende evaluaties.

Eerst zal vanuit het beleid bezinning moeten plaatsvinden op het type probleem (aard van de beleidsopgave) en de daarbij behorende doelen. In tabel 8.2 zijn de twee categorieën veranderingsopgave en bijbehorend proces weergegeven. Wanneer daar overeenstemming over bestaat moet een daarbij passend veranderingsproces gezocht worden. Het resultaat van die zoektocht heeft ook weer gevolgen voor het monitorings- en evaluatie-instrument dat wordt ingezet. Het is overigens niet ondenkbaar dat een probleem een soort evolutie ondergaat en gaandeweg een ander type probleem wordt, waarbij dus weer andere doelen en een ander proces behoren. Als het instrument niet klopt of niet past bij het type probleem, dan is de communicatieve sturing van NME beperkt. Klopt en past het wel dan is die sturing veel krachtiger; een veronderstelling die redelijk hard te maken lijkt te zijn op basis van de analyse van de vier cases.

Tabel 8.2: Typen beleidsopgave en NME-benadering

	Instrumenteel	Emancipatoir
Oplossinggerichte attitude	X	
Levensstijlaanpassing		X

Gedragverandering bij de burger, de consument of in het bedrijfsleven kan vanuit beleid gestuurd worden waarbij rekening moet worden gehouden met omgevingsfactoren en de beleving van de burgers. Beïnvloeding van gedrag bij burgers is niet eenvoudig aangezien een complexiteit aan meerdere factoren draagvlak en gedrag beïnvloeden. De overheid kan daar rekening mee houden door aan te sluiten op ontwikkelingen in de omgeving en bij de (diversiteit aan) belevingen van de burgers. Tevens kan de inzet van andere instrumenten

waarbij handelingsalternatieven aantrekkelijker dan wel onaantrekkelijker worden gemaakt, het proces versnellen. Denk bijvoorbeeld aan de glasbak geplaatst in de directe woonomgeving of het verbod op kooi-eieren. NME wordt dan heel instrumenteel ingezet om beleidsdoelstellingen op het gebied van milieu en natuur op relatief korte termijn te behalen. Denk hierbij bijvoorbeeld aan maatregelen in het bedrijfsleven om negatieve effecten op het milieu te slechten en om de natuur beter te beschermen. Of denk hierbij aan NME-activiteiten met het oog op het scheiden van afval of een zuiniger energiegebruik door de burger.

Bij een meer holistische benadering van gewenste levensstijlaanpassingen en op langere termijn past een meer emancipatoire insteek waarin NME is gericht op het faciliteren van leerprocessen, in een participatieve omgeving. Normen voor wat geaccepteerd en wenselijk gedrag is worden dan beïnvloed en mede bepaald door de NME-activiteiten zelf.

Hierbij moet wederom gezegd worden dat het gaat om accenten of zwaartepunten. Een gedragsverandering is expliciet zichtbaar bij individuen. Veranderingen in levensstijl zijn verankerd in grotere gehelen, consistenten en duurzamer. Naar mate je van linksboven naar rechtsonder gaat in tabel 8.2 zijn de resultaten van een andere aard, namelijk van 'hard', concreet en meetbaar, naar 'zacht', complexer en doorgaans pas op de langere termijn te realiseren. Dit heeft gevolgen voor de wijze waarop de overheid moet willen 'afrekenen'. Uiteindelijk gaat het ook de overheid om het creëren van een betekenisvol geheel van op elkaar afgestemde doelen, processen, M&E-instrumenten en het vergroten van medeverantwoordelijkheid en draagvlak van betrokkenen die bijdragen aan het realiseren (van een deel) van een oplossing voor een probleem of beleidsopgave.

8.3 Beantwoording onderzoeksvraag 3

Welke rol speelt kennis bij NME?

Bij het maken van afwegingen om tot gedragsaanpassing over te gaan, al is het een oplossinggerichte attitude of een levensstijl, is kennis vereist die aansluit op de beleving van het individu of de groepscultuur (tabel 8.3). Dat betekent niet per definitie dat de kennis vraaggericht moet zijn, maar wel dat deze moet aansluiten op het cognitieve kader en de eigen belangen van de doelgroep. Al eerder is aangegeven dat gedrag zowel vanuit externe krachten als vanuit een interne motivatie kan worden aangepast op korte of lange termijn.

Tabel 8.3 Rol van kennis

Kennis voor de instrumentele benadering	Kennis voor de emancipatoire benadering
Expliciete kennis	Impliciete kennis
Korte termijneffect	Lange termijneffect
In aansluiting op de beleving	In aansluiting op de leefomgeving
Probleemoplossend	Oplossingzoekend

Kennis speelt een rol bij gedragsverandering. Het is echter niet de enige factor die van invloed is. Zoals uit het onderzoek naar voren is gekomen en ook uit andere studies blijkt, is met name de attitude van wezenlijk belang. Het bereiken van doelgroepen die al duurzaam georiënteerd zijn is relatief eenvoudig. Zij waarderen activiteiten die bijdragen aan verduurzaming en zij zullen eerder geneigd zijn om hun kennis op dit gebied te vergroten om hun eigen inzicht te vergroten, het zelf beter te kunnen uitleggen of zelfs om te lobbyen. Het moeilijke is het bereiken en overtuigen van mensen die niet tot de zogenoemde 'groene kern' behoren. Bij de instrumentele benadering is derhalve aansluiting op de beleving van belang. De

emancipatoire benadering kan sterk aansluiten op de leefomgeving en dus inspelen op de eigen belangen van de bewoners.

8.4 Aanbevelingen

Deze studie laat op verdiepende wijze zien hoe NME-processen in de praktijk werken. Uit de cases kunnen lessen worden getrokken die mogelijk voor soortgelijke situaties kunnen gelden. Hieronder volgen enkele aanbevelingen die uit deze studie naar voren zijn gekomen.

Een mix van een instrumentele en een emancipatoire benadering blijkt in de bestudeerde cases positieve resultaten te geven. De resultaten zijn meestal vrij concreet, zoals toegenomen samenwerking, een folder of geadopteerde eco-kippen, maar zeggen niet direct iets over lange termijn gedragsveranderingen. De twee benaderingen zijn complementair aan elkaar en worden ook meestal tegelijkertijd gebruikt.

Beleidsmatig zou meer ruimte moeten zijn om voor verschillende typen problemen een optimale mix van NME-instrumenten in te kunnen zetten, zodat de benadering aansluit op de handelingspraktijken. Daarbij kan inzicht in situationele factoren en contexten een rol spelen. In lijn met de LNV-visie van 'zorgen voor' naar 'zorgen dat' zou er meer ruimte moeten zijn voor de emancipatoire benadering en voor initiatieven vanuit de praktijk zelf (het stimuleren van het zelfsturend vermogen). De huidige beoordelingssystematiek is ingesteld op het meten van effecten van de van te voren geformuleerde, concrete doelstellingen en is onvoldoende toereikend. Een combinatie van een kwantitatief, doelgeoriënteerde en een meer kwalitatief, procesgeoriënteerde monitoring- en evaluatiesystematiek, geeft niet alleen inzicht in de bereikte concrete, meetbare resultaten maar ook in de processen waarin deze resultaten tot stand zijn gebracht.

Bovengenoemde aanbevelingen leggen voor onderzoekers twee opgaven op tafel. De eerste heeft betrekking op het positioneringvraagstuk van NME binnen het beleid. Is NME een instrument om andere beleidsvisies te ondersteunen of heeft het een zelfstandige visie? NME kan veel betekenen voor het natuurbeleid, maar wordt op dit moment beperkt door de bestuurlijke ruimte. In de definiëring waarbij NME andere beleidsdoelen ondersteunt, worden visies en doelen door meerdere overheidsinstanties geformuleerd waarna de invulling van het NME ondergeschikt aan de beleidsdoelen volgt. Hierdoor is er weinig ruimte voor de emancipatoire benadering. In het tweede geval waarbij NME een zelfstandige visie kent, hoeft er geen toetsing aan meerdere beleidsvisies plaats te vinden dat ruimte geeft voor de emancipatoire benadering. De grenzen van deze ruimte en de mogelijkheden die daardoor worden geboden, zouden in kaart moeten worden gebracht om te kunnen beoordelen welke (combinatie van) benaderingen voor NME, waar ingezet zouden kunnen worden.

De tweede opgave voor onderzoekers betreft het gebruik van monitoring en evaluatie-instrumenten. Wanneer een meer emancipatoire benadering wordt toegepast zou een meer kwalitatieve, procesgeoriënteerde M&E-instrument moeten worden geaccepteerd. Bijbehorende procesindicatoren zouden moeten worden ontwikkeld om effecten en effectiviteit te kunnen beoordelen.

In de praktijk bestaat een veelheid aan initiatieven op het gebied van NME, zowel in Nederland, als in en buiten Europa. Deze vele projecten bieden mogelijkheden om te leren over situaties waarin en voorwaarden waaronder NME, in welke vorm dan ook, het beste kan worden ingezet. In deze studie zijn hiertoe enkele aanknopingspunten gegeven, maar er zijn meerdere succesvolle NME-trajecten bewandeld waarvan kan worden geleerd.

Literatuur

- Bergeijk, J. van, Alblas, A.H. en M.I. Visser-Reyneveld (red.). 1995. *Natuur en milieu-educatie didactische beschouwd*. Wageningen Pers. Wageningen.
- Bogaert, D. 2001. *Relatie Mens en Natuur*. Natuurrapport. Instituut voor Natuurbehoud, Brussel.
- Cailin Partners. 2004. *Zet een Boom op in de Wijk: over bewonersparticipatie en duurzaamheid*. Cailin Partners, Gemeente Den Haag, afdeling Milieucommunicatie, Gemeente Rotterdam, afdeling Sport en Recreatie en Programma Leren voor Duurzaamheid.
- De Bakker, E. en G. Overbeek. 2005. *Van passiviteit tot passie: een rijkdom aan drijfveren voor natuurbeleid*. LEI, Den Haag.
- Maanen, M. van. 2002. *Boeren, burgers en.....koeien! Een onderzoek naar beeldvorming bij boeren en burgers in interactie: Het project "Leef mee met de boer en adopteer een koe"*. Afstudeerverslag, Wageningen.
- EC-LNV 2003. *Staalkaart NME*. Rapport EC-LNV nr. 2003/211. Den Haag / Ede.
- Geerling-Eiff, F.A., Hubeek, F.B. en P.J. Van Baalen. 2004. *Kennis en Gedrag. Een studie binnen het kader van de Eindevaluatie Actieplan Nitraatprojecten*. LEI. Den Haag
- Habermas, J. 1971. *Knowledge and Human Interests*. Beacon Press. Boston
- Hesselink, F., Kempen, P.P. van, en A.E.J. Wals. 2000. *ESDebate: International On-line Debate on Education for Sustainable Development*. Gland, Zwitserland: IUCN.
- Hornikx. 2004. *Samenvatting Afstudeerscriptie Adopteer een Kip; "Het ei van Columbus?" Een onderzoek naar de gedragsdeterminanten van adoptanten*.
- Koppen, C.S.A. van,. 2000. *Echte Natuur: een sociaal-theoretisch onderzoek naar natuurwaardering en natuurbescherming in de moderne samenleving*. Proefschrift Wageningen Universiteit, Wageningen.
- Meegeren, P. van, 2000. *Communicatie en beïnvloeding van milieurelevant gedrag*. Leerstoelgroep Communicatie en Innovatie Studies, Wageningen Universiteit.
- Ministerie van LNV. 2004a. *Nota Leren voor Duurzaamheid: van marge naar mainstream*. 7-5-2004. Den Haag.
- Ministerie van LNV. 2004b. *Begroting 2005: Van zorgen voor naar zorgen dat*. Den Haag.
- Ministerie van LNV en VROM. 1988. *Nota Natuur- en Milieu-Educatie, een Meerjarenvisie*. TK, vergaderjaar 1987-1988, 20 487 nrs.1-2. Den Haag.
- Mulder, S.H. en J. Visser. 2003. *Hoe kan Maatschappelijk Verantwoord Consumeren worden bevorderd? Onderzoek en advies voor de DuProCo-strategie*. TNS NIPO Consult, Amsterdam.

- Pavlov, I. 1903. "The experimental psychology and psycho pathology of animals. In: *Proceedings of the 14th Annual International Medical Congress*, Madrid, Spain.
- Ruler, B. van,. 1998. *Strategisch management van communicatie. Introductie van het Communicatiekruispunt*. Samson, Deventer.
- Schön, D.A.1983. *The Reflective Practitioner: how professionals think in action*. Basic Books, Inc. Publishers, New York.
- Skinner, B.F. 1948. "Superstition in the Pigeon". In: *Journal of Experimental Psychology*, 38: 168-172.
- SLO. 1990. Kernleerplan Natuur- en Milieu-Educatie: uitgangspunten en uitwerkingen: een basis voor verder leerplanontwikkeling. Concept. Instituut voor Leerplanontwikkeling (SLO), Rijksuniversiteit Utrecht, Stichting Milieu-Educatie (SME) en Instituut voor Natuurbeschermingseducatie (IVN).
- Sollart K.M. 2004. *Effectiviteit van het Natuur- en Milieu-Educatiebeleid*. Natuurplanbureau, Wageningen.
- Spaargaren, G. 2001. *Milieuverandering en het alledaagse leven*. Juni. Oratie. Katholieke Universiteit Brabant, Tilburg.
- Volker, C.M., A.E Buijs, P. Filius, N. van den Eeden en H.J.W. Oosterveld. 1998. *Draagvlak voor de natuur. Beelden, context en instrumenten*. DLO-IBN, DLO- LEI en DLO-Staring Centrum. Wageningen, Den Haag.
- Wals, A.E.J. & Jickling, B. 2002. Tussen leren en conditioneren: leren voor, tegen of door duurzaamheid. In: Wijffels, B., Blanken, H., Stalborch, M. en van Raaij, R. (red.) *'De Kroon' op het werk: de rol van leerprocessen in het streven naar een duurzame samenleving*. Amsterdam, NCDO.
- Wals, A.E.J. 2003. Exploring Pathways to Sustainable Living: The role of environmental education. In: *Regional Sustainable Development Reviews*, Edited by: Alexander Mather and John Bryden. In: *Encyclopedia of Life Support Systems* (EOLSS. Developed under the auspices of the UNESCO, Eolss Publishers, Oxford, UK [http://www.eolss.net].
- Woerkum C. van,. 2000. *Communicatie en interactieve beleidsvorming*. Samson. Alphen aan den Rijn/Diegem.
- Woerkum, C. van en Meegeren, P. van,. 1999. *Basisboek Communicatie en Verandering*. Uitgeverij Boom, Amsterdam.

Webadressen:

Over Habermas: <http://kubnw16.uvt.nl/~ljansen/filosooft/gesch/habermas.htm>.

Over Pavlov en Skinner: <http://home.wanadoo.nl/a.heer/Behaviorisme.htm>.

Webadressen cases zie bijlage 2.

Bijlage 1 Casebeschrijving

Hieronder wordt ingegaan op de onderzoeksmethode van 'casebeschrijving' (in de literatuur ook wel aangeduid als 'casewriting') zoals toegepast in deze studie.

B1.1 Casebeschrijving gedefinieerd

Casebeschrijving is een kwalitatieve onderzoeksmethode die de context van een empirisch studie-object in het onderzoek betreft en details naar boven haalt. Het beschrijven van een case heeft als doel informatie te geven over een bepaald werkelijk onderwerp inclusief de context i.e. situationele factoren.

B1.2 Context gedefinieerd

De context van een case bestaat uit:

- Fysieke omgeving: de fysieke omgeving biedt de tastbare en zakelijke mogelijkheden, maar ook de beperkingen waarbinnen de case zich afspeelt;
- Emotionele omgeving: over zaken wordt door individuen een oordeel gegeven; de meningen van de groep zijn sterk van invloed op de manier waarop er door individuen over bepaalde thema's wordt gedacht;
- Culturele omgeving: deze bepaalt wat in het algemeen als acceptabel wordt beschouwd. De culturele 'norm' bepaalt bijvoorbeeld of iemand in de maatschappij als idealist te boek staat of als een 'normaal' type.

B1.3 Kenmerken van de casebeschrijving

Een casebeschrijving naar duurzame effecten kent de volgende kenmerken:

- Een case heeft geen normatief of oplossend, maar een beschrijvend en verklarend karakter.
- Een case vertelt over een uniek geval op basis van hoe we denken dat de werkelijkheid in elkaar steekt. Maar het blijft een uniek geval, de bevindingen zijn niet te generaliseren naar de algemene werkelijkheid. Een individuele case is niet op zichzelf normatief te beoordelen. Zonder het met andere cases te vergelijken is niet te concluderen of het een goed of slecht voorbeeld is, of het als voorbeeld geldt voor meerdere soortgelijke gevallen, of dat het een uniek geval is. Wel is het mogelijk om bij gelijksoortige cases vergelijkingen te maken en van daaruit inductief conclusies te genereren voor deze groep cases.
- Bij casebeschrijving wordt uitgegaan van bepaalde veronderstellingen waarvoor verklaringen worden gezocht. Bijvoorbeeld de volgende veronderstellingen:
 - Bij de afweging om wel of geen duurzaam gedrag te vertonen, spelen psychische, sociale en fysieke factoren een rol. Het gedragsmodel van Van Meegeren geeft hiervoor een kapstok.
 - Een beslissing is de resultante van een bewust en onbewust proces, waarbij de mate van bewustzijn kan variëren.
 - Mensen kunnen tegenstrijdig gedrag vertonen zonder daarmee een ethisch dilemma voor zichzelf te scheppen. Men kan bijvoorbeeld aan de ene kant veel auto rijden en aan de anderen kant geld storten bij Milieudefensie.

B1.4 Stappen in de casebeschrijving

Voor de aanpak van een casebeschrijving (caseselectie heeft reeds plaats gevonden) worden de volgende stappen genomen:

- 1 Plan: wat wordt onderzocht?
- 2 Welke veronderstellingen zijn er?
Uit de literatuur worden veronderstellingen gemaakt alvorens met het interview en de analyse gestart wordt.
- 3 Vragen formuleren:
Met welke vragen wordt een beschrijving en verklaring gezocht?
- 4 Het interviewen:
De interviews vinden plaats aan de hand van open vragen. Van belang is om twee soorten vragen te stellen:
 - a. Beschrijvend, bijvoorbeeld:
 - o Vertel eens over ...?
 - o Welke veranderingen hebben er tijdens het project plaats gevonden?
 - o Wat was het effect van deze verandering?
 - b. Verklarend, bijvoorbeeld:
 - o Waarom is het project zo opgestart?
 - o Waardoor is de verandering ontstaan?
- 5 Data verzameling:
Van de interviews wordt een verslag opgesteld. Per case worden door de onderzoekers gezamenlijk de verslagen en de bevindingen besproken.
- 6 Methode van analyse:
Er zijn verschillende analysemethoden mogelijk (die al dan niet gezamenlijk kunnen worden gekozen) om tot conclusies van het onderzoek te komen, bijvoorbeeld:
 - o De bevindingen kunnen voorgelegd worden aan een team van experts.
 - o De onderzoekers kunnen zelf gezamenlijk de bevindingen bespreken.
 - o Een relatieboom kan worden opgesteld per case (proces met daaraan gekoppeld oorzaak-gevolg).
 - o Gezamenlijk de hoofdboodschappen eruit halen aan de hand van de structuur van een casebeschrijving en terugredeneren waarom dat geconstateerd wordt.
 - o Het theoretisch kader kan als uitgangspunt worden genomen en per item kan worden gekeken wat we te weten zijn gekomen.

In deze studie is gebruik gemaakt van de methode om met onderzoekers gezamenlijk de bevindingen te bespreken, waarna door toetsing van deze bevindingen aan het theoretisch kader de hoofdboodschappen zijn geformuleerd.
- 7 Onderzoekshouding:
 - o Open houding; aan de hand van thema's vragen naar beschrijvingen en het verhaal door de geïnterviewde laten vertellen (luisteren).
 - o Doorvragen: veel vragen naar toelichtingen en het waarom of de oorzaak;
 - o Analytisch vermogen: bij de analyse moeten de bevindingen gekoppeld worden aan het theoretisch kader zonder te generaliseren: een case vormt een onderdeel van de werkelijkheid maar is geen vertegenwoordiging van de algemene werkelijkheid, mogelijk met enige voorzichtigheid alleen van gelijksoortige gevallen.

B1.5 Onderdelen van de casebeschrijving en bijbehorende vragen

Een casebeschrijving bestaat uit drie onderdelen, namelijk

- Het project zelf;
- De stakeholders (mensen die er een actieve rol bij hebben);
- De omgeving waarin de case zich afspeelt. Hieronder worden deze drie onderdelen nader toegelicht waarbij tevens de vragen staan opgenomen die bij elke case gesteld is aan de projectleider, een projectlid, en/of een deelnemer (uit de doelgroep).

B1.5.1 Projectbeschrijving

Beschrijving van de aanloop, ontwikkeling en resultaten van het project en – indien bekend – de effecten. Dit is analoog aan het model: 'input – throughput – output – outcome'.

Aanloop en doelstelling (input)

1. Wat is de concrete aanleiding van het project (beleidscontext, praktijkomstandigheden en ontwikkelingen in de omgeving)?
2. Met welk doel is het project gestart (verwachte bereik, resultaten en maatschappelijke effecten)?
3. Door wie/ welke partij is het geïnitieerd? Waarom deze partij?
4. Welke stakeholders zijn daarbij betrokken? En waarom?
5. Op welke doelgroep(en) is het project gericht? En waarom?

Aanpak en ontwikkeling (throughput)

6. Hoe heeft het project zich procesmatig ontwikkeld?
 - a. Welke elementen zijn succesvol en welke knelpunten (zowel binnen het project als in de omgeving) zijn geconstateerd?
 - b. Zijn de doelstellingen tussentijds bijgesteld of niet? Zo ja, waarom?
 - c. Hebben zich positieve of negatieve veranderingen in het proces voorgedaan die van betekenis zijn geweest voor het verloop en /of de resultaten van het project?
7. Welke groepen mensen (waaronder de beoogde doelgroep) zijn uiteindelijk bereikt?
8. Wat zijn uiteindelijk de 'echte' redenen en motieven (waaronder de rol van kennis) van mensen voor betrokkenheid bij het project (vragen naar motieven, rollen, reacties, gedrag dat opviel, agenda's, etc.)?

Resultaten (output)

9. Wat zijn de (te verwachten) concrete resultaten van het project op de korte termijn?
10. Kunt u kritische succesfactoren benoemen waarom dit project aanspreekt bij mensen, m.a.w. waardoor werd het succes van dit project bepaald?
11. Wat zou u concreet anders hebben aangepakt in het project?

Effecten (outcome)

12. In hoeverre hebben de resultaten wel of niet bijgedragen aan het maatschappelijke belang dat het project dient?
13. Heeft u er zicht op of deelnemers zich daadwerkelijk duurzamer zijn gaan gedragen / opstellen dan voor het project?
14. Is deze (eventuele) verandering in bewustwording of gedrag t.a.v. duurzaamheid, van korte of lange duur te noemen?
15. Zijn er verwachte en/of onverwachte neveneffecten / is er spin off geconstateerd?
16. Welke effecten heeft het project op (overheids- / provinciaal / gemeente) beleid gehad?

B1.5.2 Analyse interactieproces

Dit is een analyse van de betrokkenen die het project sturen en/of beïnvloeden, waaronder de doelgroepen die men wil bereiken. Rollen en motieven staan hier centraal. Welke actoren daadwerkelijk tot de primaire en secundaire stakeholders behoren is afhankelijk van het project. Informatie of meningen over het proces en behaalde effecten dienen bij meerdere partijen bevestigd te worden en niet afhankelijk te zijn van een individuele mening.

- Primaire stakeholders: direct betrokken actoren die een rol en taak hebben in de uitvoering van het project; bijvoorbeeld:
 - Burgers
 - Scholen
 - Ondernemers
 - Projectleider
 - Klanten
 - Recreanten
 - Bestuurders
- Secundaire stakeholders: actoren die niet zelf betrokken zijn bij de uitvoering, maar wel het proces beïnvloeden, bijvoorbeeld:
 - Gemeente
 - Provincie
 - Media
 - Financier(s)
 - Stuurgroep

Aandachtspunten voor bepaling van belang en belangrijkheid van actoren in de casebeschrijving:

- Welke rol (bijvoorbeeld initiator) heeft een actor?
- Welke taak (bijvoorbeeld draagvlak voor ideeën realiseren) heeft een actor?
- Welke invloed (bijvoorbeeld: inhoud van project bepalen) heeft een actor?
- Welke impact (mate van invloed) (bijvoorbeeld leidend voor waar het project over gaat) heeft een actor?
- Hoe staan stakeholders in verhouding tot elkaar?

Aandachtspunten relevant bij primaire stakeholders:

- Wie zijn er naast de initiator bij de vormgeving en uitvoering van het project betrokken? In welke hoedanigheid (rol/positie) en waarom zij?
- Welke benaderingswijze is gehanteerd om doelgroepen bij het project te betrekken of aan te spreken (media en wijze van aanpak)?
- Op welke (sociale, economische, etc.) motieven zijn doelgroepen aangesproken?
- Welke factoren (waaronder kennis) zijn (bewust) meegenomen in de besluitvorming van actoren om deel te nemen (en gezien vanuit welke rol)?
- Wat zijn uiteindelijk de *'echte'* redenen en motieven van mensen voor betrokkenheid bij het project (vragen naar motieven, reacties, gedrag dat opviel, agenda's, etc.)?
- Zijn er actoren die bewust niet deelnemen als primaire stakeholders en waarom?
- Wat is het nut van deelname aan het project (denk aan individuele acties, bewustwording, kennisontwikkeling of collectief draagvlak)?

B1.5.3 Krachtenveld omgeving

Fysieke omgeving

- Beschikbare middelen: techniek (ICT, multimedia e.d.) en gelden;
- Beschikbare mensen;
- Beschikbare data/informatie/kennis;
- Padafhankelijkheid.

Emotionele omgeving

- Sociale druk;
- Belangen;
- Impact/uitstraling van project op omgeving: draagvlak, spinn-off.

Culturele omgeving

- Imago van 'groen'-zijn;
- Normatieve waardering voor 'duurzaamheid', 'milieu', 'natuurbeleving', 'dierenwelzijn', leefbaarheid (afhankelijk van project);
- Waarde-oordelen van projectleider? Is het bijzonder wat er in het project gebeurt of eerder standaard?

Bijlage 2 Secundaire bronnen casebeschrijvingen

B2.1 Adopteer een kip

Hornikx (2004) *Samenvatting Afstudeerscriptie Adopteer een Kip; "Het ei van Columbus?" Een onderzoek naar de gedragsdeterminanten van adoptanten.*

Maanen, M. van (2002) *Boeren, burgers en.....koeien! Een onderzoek naar beeldvorming bij boeren en burgers in interactie: Het project "Leef mee met de boer en adopteer een koe".* Afstudeerverslag, Wageningen.

Foldermateriaal: Nr. 4 Kippenpost, jaargang 3, Editie 1 – 2005

Folder "Adopteer een Kip"

www.adopteereenkip.nl

www.biologica.nl

www.oogstendoejezo.nl

www.wakkerdier.nl

B2.2 Duurzame wijk

ROTTERDAM EN DEN HAAG

Verreck, K. en B. Wijffels. 2004. *Zet een Boom op in de Wijk: over bewonersparticipatie en duurzaamheid.* Cailin Partners, Gemeente Den Haag, afdeling Milieucommunicatie, Gemeente Rotterdam, afdeling Sport en Recreatie en Programma Leren voor Duurzaamheid.

Verslag Conferentie PASTILLE (september 2003).

Verslag Leermiddag Duurzame Wijk Rotterdam en Den Haag (rapport Cailin Partners, oktober 2003)

Verslag 'Participatie en duurzaamheid op wijkniveau: een onderzoek naar succes- en faalfactoren die van belang zijn bij een participatieproject op wijkniveau, in het bijzonder gericht op duurzaamheid' (Milieucommunicatie, 2001).

Verslag werkbezoek Londen – LITMUS (rapport SenR Rotterdam en Milieucommunicatie Den Haag, oktober 2001).

Wijffels, B. & Verreck, K. 2005. *Ondernemen' in de wijk: een verkenning naar de mogelijkheden van een intersectorale aanpak (sociaal en fysiek) van duurzame ontwikkeling op wijkniveau.* Cailin Partners, Ede (in samenwerking met met JSO en Sport en Recreatie van de gemeente Rotterdam, in opdracht van de provincie Zuid-Holland).

ROTTERDAM

Plan van aanpak 'Duurzame Wijk' Rotterdam (rapport SenR, aangepaste versie, maart 2002).

Onderzoek 'Duurzame Wijk', verslag van de campagne (rapport SenR, Bureau Onderzoek, augustus 2002).

Duurzaamheidsdartbord (digitaal en op poster te verkrijgen: duurzamewijk@senr.rotterdam.nl).

Folder verslag Olympiadeconferentie 'Kenmerken van een duurzame wijk' (uitgave SenR, februari 2003), en een uitgebreid verslag Olympiadeconferentie (rapport SenR, maart 2003).

Evaluatierapport 'Duurzame Wijk' Rotterdam (rapport Cailin Partners, januari 2004).

Folder Duurzame Wijk (2004)

Wandelingen door Bergpolder Zuid op 7 maart 2031 (Deelgemeente Noord en Sport en Recreatie)

Een natuurvriendelijk binnenterrein, SONOR en Sport en Recreatie (te bestellen via: 010 – 4172106 of duurzamewijk@senr.rotterdam.nl).

DEN HAAG

Projectplan 'Duurzame Wijk' Den Haag (Milieucommunicatie, januari 2002)

Folder Duurzame Wijk (juni 2002)

Verslag startcampagne 'Duurzaam Rustenburg Oostbroek' (Milieucommunicatie, oktober 2002)

Communicatieplan (Milieucommunicatie, maart 2003)

Boekje 'Groen en architectuur in de wijk' (2003)

Folder 'Bekijk een wijk' (2003)

Evaluatierapport 'Duurzame Wijk' Den Haag (Milieucommunicatie, februari 2004)

B2.3 Den Hâneker

Veerman, S., *contact met je Groene Hart, Een voorzet tot een gebiedscontract met begeleidend essay*, Den Hâneker, Streekkantoor Alblasserwaard-Vijfheerenlanden, 2004

Breda, G., van, *Imago-onderzoek Den Hâneker 2004, Samen sterk voor de streek*, 2004

www.denhaneker.nl

B2.4 Verhaal van de Heuvelrug

Koning, G. en A. Erkelens (red.) *Heel de Heuvelrug Fietsroutes: Natuur en landschap van de Grebbeberg tot het Gooimeer*, Buijten & Schipperheijn Recreatief, Amsterdam (2005), verkrijgbaar bij de VVV.

CNME Gooi en Vechtstreek, *Cursus Verhaal van de Heuvelrug*, CD-ROM (2003) (verkrijgbaar bij het IVN Consulentenschap Utrecht)

MM Natuurlijk *De modderkoning*, 1-2005/2006, in te zien via website www.maarn.nl/tDocumenten/detail.asp?pKey1=52#Algemene%20informatie

IVN Nederland, *Projectaanvraag NatuurNetwerk* (2004)

IVN Nederland, *Tuusenrapportage IVN NatuurNetwerk 2003 en 2004* (2004)

IVN Nederland, *IVN NatuurNetwerk projectplan* (29 augustus 2005)

IVN Consulentenschap Utrecht (red.) *Eindverslag 'Het Verhaal van de Heuvelrug': een interprovinciaal project voor natuur- en milieueducatie en -voorlichting op de Heuvelrug* (30 maart 2004)

Website: www.ivn.nl

Bijlage 3 Lijst geïnterviewden

Hieronder zijn per case de namen en achtergrond weergegeven van de personen die zijn geïnterviewd. Elk interviewverslag is geaccordeerd door de geïnterviewde.

Adopteer een kip	
Mw. Lidwien Daniels	Projectleider 'Adopteer een kip', Biologica
Dhr. Gied Donkers	Ambassadeur 'Adopteer een kip', biologische pluimveehouder
Mw. Céline Brugman	Eigenaar van natuurvoedingswinkel Gaia Natuurvoeding in Gouda
Duurzame Wijk	
Mw. Bowine Wijffels	Projectleider Rotterdam, Cailin Partners
Dhr. Sjoerd Reinstra	Projectleider, Dienst Sport en Recreatie Rotterdam
Dhr. Ton van Wanum	Projectlid 'Educatieve tuinen' Rotterdam
Mw. Ellen Prins	Projectlid, SONOR Rotterdam
Mw. Liesbeth van Wifferen	Projectlid, SONOR Rotterdam
Mw. Heleen Claringbould	Projectleider Den Haag, Dienst Stadsbeheer
Mw. Madelon Awater	Projectlid Den Haag, Dienst Stadsbeheer
Dhr. Willem van der Meer	Projectlid en voorzitter Wijkbewonersorganisatie Rustenbroek-Oostbroek (BORO), Den Haag
Den Hâneker	
Mw. Jonette Korevaar	Lid, vice-voorzitter en lid van de werkgroep educatie
Dhr. Jan de Koster	Lid en parttime werkzaam voor de organisatie als natuurwetenschapper
Dhr. Kees Ossewijer	Lid, en lid van de sponsorcommissie
Dhr. Sjoerd Veerman	Coördinator Landschapsplan Alblasserwaard-Vijfheeren-landen en een dag per week werkzaam voor de vereniging
Het Verhaal van de Heuvelrug	
Mw. Susan Claessens	Projectleider 'Verhaal van de Heuvelrug', IVN Consulentschap Utrecht
Dhr. Wilfried Romp	Hoofd projectenbureau IVN Natuurnetwerken
Dhr. Geert Kappe	Deelnemer cursus 'Verhaal van de Heuvelrug', voorzitter Vereniging 'Maarn-Maarsbergen Natuurlijk'
Dhr. Jaap de Pater	Deelnemer symposium '20 Gemeenten, 1 Heuvelrug', beleidsadviseur Utrechts Heuvelrug, Provincie Utrecht

WOt-onderzoek

Verschenen documenten in de reeks Rapporten van de Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu – vanaf september 2005

WOt-rapporten zijn verkrijgbaar bij het secretariaat van Unit Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu (voorheen Natuurplanbureau), Lumengebouw, te Wageningen.

T 0317 – 47 78 44
F 0317 – 42 49 88
E info.wnm@wur.nl

WOt-rapporten zijn ook te downloaden via de WOt-website www.wotnatuurenmilieu.wur.nl

- 1 *Wamelink, G.W.W., J.G.M. van der Graft-van Rossum & R. Jochem* (2005)
Gevoeligheid van LARCH op vegetatieverandering gesimuleerd door SUMO
- 2 *Broek, J.A. van den* (2005)
Sturing van stikstof- en fosforverliezen in de Nederlandse landbouw: een nieuw mestbeleid voor 2030
- 3 *Schrijver, R.A.M., R.A. Groeneveld, T.J. de Koeijer & P.B.M. Berentsen* (2005)
Potenties bij melkveebedrijven voor deelname aan de Subsidieregeling Agrarisch Natuurbeheer
- 4 *Henkens, R.J.H.G., S. de Vries, R. Jochem, R. Pouwels & M.J.S.M. Reijnen*, (2005)
Effect van recreatie op broedvogels op landelijk niveau; Ontwikkeling van het recreatiemodel FORVISITS 2.0 en koppeling met LARCH 4.1
- 5 *Ehlert, P.A.I.* (2005)
Toepassing van de basisvrachtbenadering op fosfaat van compost; Advies
- 6 *Veeneklaas, F.R., J.L.M. Donders & I.E. Salverda* (2006)
Verrommeling in Nederland
- 7 *Kistenkas, F.H. & W. Kuindersma* (2005)
Soorten en gebieden; Het groene milieurecht in 2005
- 8 *Wamelink, G.W.W. & J.J. de Jong* (2005)
Kansen voor natuur in het veenweidegebied; Een modeltoepassing van SMART2-SUMO2, MOVE3 en BIODIV
- 9 *Runhaar, J., J. Clement, P.C. Jansen, S.M. Hennekens, E.J. Weeda, W. Wamelink, E.P.A.G. Schouwenberg* (2005)
Hotspots floristische biodiversiteit
- 10 *Cate, B. ten, H. Houweling, J. Tersteeg & I. Verstegen (Samenstelling)* (2005)
Krijgt het landschap de ruimte? – Over ontwikkelen en identiteit
- 11 *Selnes, T.A., F.G. Boonstra & M.J. Bogaardt* (2005)
Congruentie van natuurbeleid tussen bestuurslagen
- 12 *Leneman, H., J. Vader, E. J. Bos en M.A.H.J. van Bavel* (2005)
Groene initiatieven in de aanbidding. Kansen en knelpunten van publieke en private financiering
- 13 *Kros, J. P. Groenendijk, J.P. Mol-Dijkstra, H.P. Oosterom, G.W.W. Wamelink* (2005)
Vergelijking van SMART2SUMO en STONE in relatie tot de modellering van de effecten van landgebruikverandering op de nutriëntenbeschikbaarheid

- 14** *Brouwer, F.M., H. Leneman & R.G. Groeneveld* (2005)
The international policy dimension of sustainability in Dutch agriculture
- 15** *Vreke, J., R.I. van Dam & F.H. Kistenkas* (2005)
Provinciaal instrumentarium voor groenrealisatie
- 16** *Dobben, H.F. van, G.W.W. Wamelink & R.M.A. Wegman* (2005)
Schatting van de beschikbaarheid van nutriënten uit de productie en soortensamenstelling van de vegetatie. Een verkennende studie
- 17** *Groeneveld, R.A. & D.A.E. Dirks* (2006)
Bedrijfseconomische effecten van agrarisch natuurbeheer op melkveebedrijven; Perceptie van deelnemers aan de Subsidieregeling Agrarisch Natuurbeheer
- 18** *Hubeek, F.B., F.A. Geerling-Eiff, S.M.A. van der Kroon, J. Vader & A.E.J. Wals* (2006)
Van adoptiekip tot duurzame stadswijk; Natuur- en milieueducatie in de praktijk

Wot

Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu

